

ІСТОРИЧНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ КОНТЕКСТ ЛІТОПИСНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО НАРОДЖЕННЯ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВОВИЧА: ЛОКАЛІЗАЦІЯ БУДУТИНОГО СЕЛА

Писемні свідчення про народження Володимира Святославовича

Дві пізні російських хроніки зберегли унікальну звістку про місце народження майбутнього хрестителя Русі – князя Володимира Святославовича. В одній з них, так званому Ніконовському літописі, складеному між 1526 та 1530 рр., під 970 р. читаємо наступне: *“В лѣто 6478. Посади Святославъ Ярополка въ Кіевѣ, а Ольга въ Древлѣх. И приидоша Новгородци, просяще себѣ князя, и отпрѣся Ярополкъ и Олегъ, и рече Добрыня Новгородцем: “просите Володимира”. Володимеръ бо бѣ отъ Малки, ключницы Ольжины; Малка бо бѣ сестра Добрынь, и бѣ Добрыня дядя Володимиру; и бѣ роженіе Володимиру въ Будутинѣ вѣси, тамо бо въ гнѣвѣ отслала ея (матір Володимира Малушу – Ю. Д.) Ольга, село бо бяше ея тамо, и умираючи даде его святѣй Богородици”*¹ (тут, і далі підкреслення – Ю. Д.). З цього повідомлення довідуємося, що матір Володимира відіслано до “Будутиної весі”. З контексту самої розповіді важко стверджувати про те, кому належав згаданий населений пункт, адже фраза “село бо бяше ея тамо” може бути віднесена як до Ольги, так і до Малуші.

Автор “Устюжського літописного зведення” (так званого “Архангелогородського літописця”) першої чверті XVI ст. уточнив, що батьком Малуші був Малк любутчанин, й додав, що саме Ольга віддала згадану Будутину весь, названу тут “Будотиним селом”, якомусь Богородичному храму: *“В лето 6478. Святослав посади в Кииве сына своего большаго Ярополка, Ольга в Древлянех, а Владимира у себе имыи. И приидоша людие новгородьстии, просяще себе князя, и размысли Святослав: Ярополка ли отдати или Ольга? И рече Добрыня новгородцем: “Просите себе Владимира”. Владимир бо бе от Малки ключницы Ольжины; Малка же бе сестра Добрыне, отец ея бе Малк любутчанин, бе бо Добрыня Малков сын, дядя Владимиру по матери, и рожение бысть Владимиру в Будотине селе, ту бо бе посла Ольга Малку во гневѣ, село бо бе ея ту, бе бо, умирая, Ола отдаст село то пресвятеи Богородици”*².

¹ Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Москва, 2000. – Т. 9. –

С. 35.

² Устюжские и Вологодские летописи XVI–XVIII вв. // ПСРЛ. – Ленинград, 1982. – Т. 37. – С. 60.

Попри однозначність свідчення “Архангелогородського літописця” про саме Ольгу як власницю Будутиноного села, не може бути певності, що це уточнення не є власним домислом укладача тексту. Подібне “доповнення від себе” знаходимо й у Василя Татищева. Історик не торкався питання, кому належав населений пункт, до якого Ольга відіслала Малушу, проте додав про спрямування згаданого в цитованих свідченнях гніву київської княгині саме на Малушу: *“Тогда Новгородцы просили собѣ отъ Святослава для управления единаго изъ его сыновъ, и Святославъ далъ имъ котораго хотятъ. И хотя они прилѣжно старѣйшихъ просили, но Ярополкъ и Олегъ отреклися. Единъ же отъ пословъ Новгородскихъ Добрыня, совѣтоваль имъ просить малѣйшаго отъ дѣтей его Владимира, которой рожденъ отъ Малуши Ключницы Олгиной, дочери Малка Любженина и сестры Добрыниной. Родися же Владимиръ въ Будятинѣ селѣ близъ Плескова, за что Ольга разгнѣався на Малушу, сослала ея отъ себя. Новгородцы пріявъ тотъ совѣтъ за благо, просили Святослава, чтобъ имъ далъ Владимира, чему Святославъ самъ радъ былъ, отдалъ имъ охотно, котораго Новгородцы приняли, и Владимиръ поѣхалъ съ Добрынею путемъ своимъ къ Новгороду”*³.

Отож, із відомого у трьох варіантах свідчення про народження Володимира Святославовича довідуємося наступне:

- Володимир Святославович народився (бѣ роженіе Володимиру; роженіе бысть Владимиру) в Будятиному селі (Будутинѣ вѣси; Будотине селе), куди княгиня Ольга відіслала (отслала; посла) його матір Малушу; попри незначні відмінності у назві населеного пункту, всі три свідчення щодо трактування цього факту єдині;
- Малушу Ольга вислала у гніві (въ гнѣвъ; во гневѣ); лише у викладі В. Татищева є уточнення, що вияв емоцій княгині було спрямовано саме на Малушу (разгневавшись на Малушу); це уточнення історика корелюється також із певним літературним загостренням (своєрідною драматизацією) події, яке трактується не просто відправленням (отслала; посла) Малуші до Будятиного села, а зісланням (сослала);
- населений пункт, до якого Ольга послала Малушу, згодом був переданий (даде; отдаст) певному Богородичному храмові (святѣй Богородици; пресвятеи Богородици); за уточненням “Архангелогородського літописця”, його перед смертю записала церкві саме княгиня Ольга.

Літописне повідомлення про народження Володимира Святославовича вимагає з’ясування ряду важливих питань, які ставлять дослідників перед дилемою, що з написаного є історичним фактом, а що, натомість, може належати до домислів автора збереженої у пізніх переказах розповіді:

- Де розташовувався населений пункт, названий Будутиною вессю, Будотиним селом та Будятиним селом? Або ж, куди Ольга відправила Малушу?
- Коли Малушу було відправлено з Києва? Або ж, коли народився Володимир Святославович?

³ Татищев В. История российская с самых древнейших времен. – Москва, 1773. – Кн. 2. – С. 49.

- Що спричинило гнів Ольги?
- Чи гнів княгині був спрямований саме на Малушу?
- Малуша чи Ольга передала Будятине село Богородичному храму? Або ж, кому належало село Будятине?
- Де знаходився Богородичний храм, якому було передано згаданий населений пункт?

Відповіді на поставлені запитання можуть мати неабияке значення для розуміння мотивацій майбутніх дій князя, зокрема також і пов'язаних із хрещенням Русі. Згадка про передачу села Будятиного церкві Богородиці є важливим підтвердженням цього. Відтак розглянемо ці запитання у контексті подій, що розгорталися в короткому історичному проміжку третьої чверті X ст., до якого вкладається дата народження Володимира Святославовича. Насамперед нагадаємо відомі гіпотези щодо імовірного розташування населеного пункту, де народився майбутній хреститель Русі.

Питання локалізації літописного Будятиного села

Найвідомішою на сьогодні є псковська версія народження Володимира Святославовича. Її чи не вперше озвучив В. Татіщев: "... *родился (Володимир – Ю. Д.) в селѣ Будятинѣ близъ Плескова, гдѣ Олга и мать Владимирова Малуша были, вѣ 947. году, когда и Плесковѣ построены*"⁴. Вона виводиться від переконання історика, що поблизу Пскова народилася княгиня Ольга. Тому й зроблено висновок, що там, у приватній маєтності княгині, мала б розташовуватися і та місцевість, куди київська володарка відіслала матір Володимира Малушу.

Увесь набір доказів псковської локалізації Будятиного села виклали Микола Ільїнський та архієпископ Євгеній (Євфимій Олексійович Болховитінов). М. Ільїнський без зайвих пояснень стверджував: "*Родися же Владимир в Будятине селе близ Плескова, за что Ольга разгневался на Малушу, сослала ея от себя*"⁵. У митрополита Євгенія читаємо: "*На правом берегу устья реки Кеби, впадающей в реку Череху, есть другое урочище известное под именем Буденик или Будник. Издревле предание гласит, что там была отчизна Ольгина и родина Вел. Князя Владимира Святославича, внука Ольгина, в летописях именуемая Будятино село*"⁶. Судячи з цитованих текстів, місцеві "предання", що пов'язували урочище Буденик з літописним селом Будятиним є лише здогадом М. Ільїнського та архієпископа Євгенія, логіку виникнення якого пояснює цитата з "*Сокращенной псковской летописи*", яку уклав митрополит, вміщена в четвертій частині "*Истории княжества Псковского*" під 948 роком: "*Рождение Великого Князя Владимира Святославича близ Пскова в селе Будутине, которое может быть тоже, что Выбутское, или Буденик*"⁷. До того ж, архієпископ вагався між двома топонімами. Окрім Буденика (Будника), імовірним місцем народження князя він назвав також село Вибутское (в народі зване Лібутское – sic!),

⁴ Там же. – С. 416, прим. 210.

⁵ Ильинский Н. Историческое описание города Пскова и его древних пригородов. – Санктпетербург, 1790. – Ч. 1. – С. 18.

⁶ Болховитинов Е. История княжества Псковскаго. – Киев, 1831. – Ч. 1. – С. 10, прим. *.

⁷ Там же. – Ч. 4. – С. 1–2.

узгоджуючи своє припущення з пізньою й завідомо тенденційною псковською житійною версією народження княгині Ольги: *“Святаа и блаженна княгиня Олга рускаа родися в Плесковской стране, в веси, зовомыа Выбуто”*⁸. Згадка про Вибути, як місце народження Ольги, вперше зустрічається в цитованому *“Житії”* княгині Ольги, яке створив близько 1553 р. псковський книжник Василій-Варлаам⁹. Як місце народження княгині Ольги Вибуто згадане також у скороченій редакції псковського *“Житія”* княгині Ольги, а у версії *“весь Выбутская”* – у *“Степенній книзі”*.

Не знаходимо нових істотних аргументів на користь припсковського розташування Будятиного села і в сучасних працях прихильників цієї версії. Розділ з біографією святого Володимира від народження до захоплення Києва є у монографії Надії Мілютенко¹⁰. Проте питанню локалізації місця народження князя дослідниця присвятила лише короткий і некритичний пасаж: *“В поздних житиях св. Ольги и в Никоновской летописи под 6478 (970) г. говорилось, что она (Ольга – Ю. Д.) рассердилась и выслала Малушу в свою весь Будитино под Псковом (ныне деревня Будник), где и родился Владимир. ... Предание о том, что св. Владимир родился в Ольгином селе, могло существовать в Пскове с древнейших времен”*¹¹. Уже відзначено, що Ольжині житійні оповіді жодних вказівок про місце народження Володимира Святославовича не зберегли, а ототожнення Будятиного села з урочищем Будник чи селом Вибутським (в різночитаннях також – Лібутським чи Вибуто), де, за пізніми життями, народилася княгиня Ольга, базується винятково на припущенні В. Татіщева й патріотичних переконаннях М. Ільїнського та архієпископа Євгенія, розвинутих у псковській краєзнавчій літературі XIX–XX ст. Не обтяжуючись аналізом доказової бази цитованого твердження, дослідниця відіслала читача до монографії Анатолія Александрова, присвяченої побутуванню легенд про княгиню Ольгу на Псковщині. У третьому розділі під назвою *“На родине княгини Ольги: Будник, Плаксино, Виделибье”* дослідник вдався до аналізу краєзнавчої традиції ототожнення Будятиного села з припсковським Будником¹². Цитуючи свідчення *“Никоновського літопису”*, він слушно зауважив, що сучасні місцеві псковські краєзнавці та історики трактують літописну звістку про народження Володимира в Будятиній весі, прив'язуючи її (услід за М. Ільїнським) до Будника, *“часто уже ни на кого не ссылаясь”*¹³.

Популяризуючи псковську версію, до вже відомої аргументації на кшталт того, що, найвірогідніше, Ольга відіслала ключницю Малушу на Псковщину саме у свої родинні припсковські володіння, А. Александров

⁸ Цит. за виданням: Карпов А. Княгиня Ольга. – Москва, 2009. – Прилож. 5. – С. 357.

⁹ Карпов А. Ю. Житие княгини Ольги в редакции псковского книжника Василия (в иночестве Варлаама) // Очерки феодальной России. – Москва, 2003. – Вып. 7. – С. 66–88.

¹⁰ Милутенко Н. И. Святой равнопо-

стольный князь Владимир и крещение Руси. Древнейшие письменные источники. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 107–136.

¹¹ Там же. – С. 113.

¹² Александров А. А. Во времена княгини Ольги. Легенды и были о княгине Ольге в Псковской земле. – Псков, 2001. – С. 81–95.

¹³ Там же. – С. 82.

долучив тільки не цілком вдалу спробу побудувати етимологічний ланцюжок назв, здатних пов'язувати Будятине село з урочищем Будник (Буденик): Будутина весь/Будетине село → Будятник → Буденик → Будник. На його думку, трансформація первісного найменування населеного пункту, похідного від присвійної форми імені Будимир/Будята, могла відбутися під впливом місцевої назви “будник” – сарафану, призначеного на будні дні (!)¹⁴. Про народження Володимира Святославовича “не в Києве, а в сельце (“веси”), принадлежавшем его бабке”, писав також Алексей Карпов¹⁵. Однак, зосередившись на визначенні дати народження, він утримався від конкретних вказівок щодо ідентифікації місця, обмежившись констатацією того, що Ольга вислала Малушу “в некое село Будутину весь”¹⁶.

Псковська локалізація Будятиного села фігурує і в припущенні дослідника руської писемності, бібліографа Василя Анастасевича, висловленому стосовно загадкових Дудуток – географічної назви, вжитої в “Слові о полку Ігоревім” у фразі про Мстислава Полоцького: “...скочи влькомъ до Немизи съ Дудутокъ”. У листі до митрополита Євгенія від 1 грудня 1814 р. В. Анастасевич припустив, що Дудутки – це “Будутина весь, или, вероятно, Будутки, где родился Владимир от Малки, которую Ольга сослала туда в гнев, как сказано в Никоновском списке, оно должно быть близ Пскова, откуда Ольга”¹⁷.

У середині ХІХ ст. в псковських краєзнавчих колах вперше прозвучала і київська версія розташування літописного Будятина. Очевидно, не маючи певності щодо достовірності псковської локалізації, еромонах Іосиф (Баженов) назвав Будутину київським заміським селом: “Въ Никоновской лѣтописи есть такого рода свидѣтельство: “Умираючи (Кн. Ольга) даде село свое Будутину Святой Богородицѣ”. Почему такъ называлось загородное Киевское село Кн. Ольги? Не для напоминанія ли о Псковскомъ селѣ Выбутинѣ, которое въ Степенной книгѣ представляется Ея родиною?”¹⁸. Після нього про околиці Києва як місце розташування весі Будутине, писав і Михаїл Толстой. Правда, на його думку, припсковське Будятине, переінакшене в Будник, було місцем народження Володимира, а прикиївське Будутине княгиня Ольга передала церкві Богородиці: “...на правом берегу реки Кебъ, при самом впадении ее в реку Череху, есть место называемое Буденик или Будник. Там некогда, по преданию, жила Св. Ольга и родился в селе Будятине внук ее Св. Равноапостольный князь Владимир... Под Киевом у княгини Ольги было загородное село Будутину, которое она при кончине завещала Богородицкой церкви... Не было ли оно так названо в память ее родины?”¹⁹. З Київщиною пов'язував Будутину весь і Микола Барсов. Історик навів також низку співзвучних назв населених пунктів, які можна було б ототожнити з місцем народження Володимира:

¹⁴ Там же. – С. 91.

¹⁵ Карпов А. Владимир Святой. – Москва, 1997. – С. 13, 365–366 (прим. 1–3).

¹⁶ Там же – С. 12.

¹⁷ Прийма Ф. Я. “Слово о полку Игореве” в научной и художественной мысли первой трети ХІХ века // Слово. Сборник исследований и статей. – Москва; Ленин-

град, 1950. – С. 298.

¹⁸ Историческая достоверность сказания Степенной книги о первоначальной святыни города Пскова. – Санктпетербург, 1858. – С. 6.

¹⁹ Толстой М. В. Святыни и древности Пскова. – Москва, 1861. Цит. за: Александров А. Во времена... – С. 83–84.

“Теперь есть село Будище в Полтавской губ. на р. Ворскле. В Киевской губ. есть подобноименные селеня: Будыщи Лисяньи и Бужанка в Звенигородском уезде на р. Гнилой Тыкичь, Бужин (Чигиринского уезда)”²⁰.

Остатньо гіпотезу про розташування Будятина на Київщині розвинув Ігор Мицько. На його погляд, княгиня Ольга не могла записати київському храму Богородиці²¹ малоприбуткові ґрунти на околиці держави. Назва маєтності, наданої київській церкві Богородиці, видозмінилася й відома як “Забудецька земля”. У такій версії її згадано в підробленій від імені князя Романа Мстиславовича грамоті 1240 р. Церква згодом перестала існувати і хтось із київських володарів передав її ґрунти Богородичному храмові Лаври. Легітимізувати це надання мала зазначена підроблена грамота²².

У російському тижневику “Брянский регион” за 26 січня 2011 р. опубліковано статтю, автори якої допускають, що князь Володимир був народжений в Будатіне (білор. Будацін) – пригороді Гомеля (літописний Гомей). Гомей, у свою чергу, трактується як Ольгомей – володіння Ольги: *“Возможно, здесь, в Будатине, по аналогии с другими древнерусскими городами была загородная резиденция гомельских князей со всеми необходимыми сооружениями, в том числе церковью. ... Поскольку Любеч, где жил князь Малк, находился рядом с Гомелем (летописным Гомеем), он мог быть отдан его сыну Добрыне и дочери Малуше”²³.* Проте дуже сумнівною є рання метрика цього населеного пункту, який насправді заснували щойно в 20-х роках минулого століття переселенці з сусідніх сіл на колишніх поміщицьких землях²⁴.

²⁰ Барсов Н. Материалы для историко-географического словаря России. – Вильна, 1865. – С. 15.

²¹ І. Мицько відкликається до наших публікацій про київський храм-ротонду Х ст. Див., зокрема: ДИБА Ю. Перша церква Богородиці в Києві 961–962 років // Давні обителі України. Архітектура: Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського Уставу. – Львів, 2002. – Вип. 13. – С. 2–8.

²² Мицько І. Пліснеськ – батьківщина княгині Ольги // Конференція “Ольжині читання”, Пліснеськ, 10 жовтня 2010 року. – Львів, 2006. – С. 65–66. У контексті етимологічного зв’язку Будятиного села з іменем Будимир нагадаємо, що серед предків княгині Ольги І. Мицько називає її діда, князя Будимира, ототожуючи його зі згаданим ал-Марвазі володарем русів на ім’я Буладмир. Див.: Його ж. Родовід княгині Ольги за європейським епосом // Другі “Ольжині читання”, Пліснеськ–Львів. 14–15 червня 2007 року. – Львів, 2007. – С. 18–20, 24–26.

²³ Владимир Красно Солнышко рожден в Гомеле? // Брянский регион. –

26.01.2011. Режим доступу: <http://bregion.ru/?p=4813>.

²⁴ Населений пункт Будатін не згадується у такому авторитетному виданні, як “Słownik geograficzny Królestwa Polskiego”. Цей топонім відсутній і в географічному вказівнику-коментарі “Поселения Гомельской земли в XV – первой половине XVI века”. Див.: Темушев В. Н. Гомельская земля в конце XV – первой половине XVI века. Территориальные трансформации в пограничном регионе. – Москва, 2009. – С. 163–177. Не знаходимо його і в топонімічних покажчиках збірників документів давньої Русі та періоду Великого князівства литовського. Авторитетна гасла “Будатин (Гомельский район)” в популярній інтернет-енциклопедії, даючи заснування Будатіна двадцятьма роками минулого століття, відкликаються до свідчень недоступного нам багатотомного видання: Гарады і вёскі Беларусі: Энцыклапедыя. – Мінск, 2004. – Т. 1, кн. 1: Гомельская вобласць. – 632 с. Режим доступу: [http://http://ru.wikipedia.org/wiki/Будатин_\(Гомельский_район\)](http://http://ru.wikipedia.org/wiki/Будатин_(Гомельский_район)).

До новіших гіпотез щодо локалізації місця народження Володимира Святославовича слід віднести й волинську, яку відстоює автор цієї публікації, доводячи, що літописне Будятине село – це сучасне волинське село Будятичі, розташоване за 22 км на південний захід від Володимира²⁵. Найдавніша відома документальна згадка про село походить з 31 грудня 1450 р., коли князь Свидригайло за вірну службу надав Миткові, племіннику луцького старости Немирі Резановича, села Липую в Перемильському повіті та у Володимирському повіті “на Погорь” – Будятичі, Тишковиці, Дубровицю, Лішнюю і Стяги “вѣчно на веки непорушно”²⁶. Очевидно, йшлося про підтвердження володінь, бо в 1452 р. вже Казимир Ягайлончик надав ті самі села тому ж власнику і знову ж таки – “вѣчно а непорушно”²⁷.

На користь волинської локалізації Будятиного села свідчить низка аргументів:

- Літописна назва Будутина весь, Будотине село чи Будятине село трактується як село якогось Будяти / Будимира – засновника чи власника. Саме такою патронімічною назвою, похідною від особової назви *Будята*, із архаїчним слов'янським закінченням на –ичі і є Будятичі. Первісне значення: *будятичі* – рід або піддані *Будяти*. Семантичним способом цей патронім перейшов на назву поселення зі значенням: населений пункт, який заселяють *будятичі*. Отже, волинський топонім Будятичі є прямим етимологічним відповідником літописного села Будятиного.
- Назва сусіднього села Низкинич співвідноситься з іменем Низкиня. В “Анналах” Яна Длугоша – він, як відомо, використовував джерела, згодом втрачені, – Низкинею названо деревлянського князя Мала “*dux Drewlyanorum Niszkina*” (від малий-низький). Матір Володимира Святого звали Малушею, а її батька Малком, що так само відповідає Низкині. Допускаємо, що Низкиничі отримали назву від родини Малуші, яку відправила до цих місць княгиня Ольга. Нагадаємо також і гіпотезу Дмитрія Прозоровського²⁸ (її підтримав Анатолій Членов²⁹), за якою згадані в літописах деревлянський князь Мал (*dux Drewlyanorum Niszkina*) та батько Малуші Малк любчанин – той самий персонаж.
- Низкиничі належали волинській шляхетській родині Киселів, які виводили свій рід від київського воєводи Святольда (Свенельда), на

²⁵ Дуба Ю. Літописне Будятино (про місце народження князя Володимира Святославовича та розташування найдавнішої церкви Пресвятої Богородиці) // П'яті “Ольжині читання”, Пліснеськ, 7 травня 2010 року. – Львів; Броди, 2011. – С. 23–28; *Його ж.* Інтерпретація Корсунської легенди в Будятицькій традиції вшанування Святого джерела // Старий Луцьк. – Луцьк, 2012. – Вип. 8: Матеріали наукової конференції “Любартівські читання”, 30–31 березня 2012 р. – С. 26–39.

²⁶ Archiwum książąt Lubartowiczów

Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1886. – Т. 1: 1366–1506. – С. 45–46. – Nr XLVIII.

²⁷ Ibidem. – С. 47–48. – Nr L.

²⁸ Прозоровский Д. О родстве св. Владимира по матери // Записки Императорской Академии наук. – Санктпетербург, 1864. – Т. 5, кн. 1. – С. 17–26.

²⁹ Членов А. М. Древянське походження князя Володимира // Український історичний журнал. – 1970. – № 9. – С. 103–104; *Его же.* По следам Добрыни. Сын Добрыни / Предисл. и послесл. П. В. Норвилло. – Москва, 2004.

що звертав увагу Михайло Грушевський. Родові легенди Киселів зафіксовані в писемних пам'ятках початку XVII ст. Згаданий у них Свенельд (Святольд) очолював організований з ініціативи княгині Ольги каральний похід проти деревлян та був сучасником подій, пов'язаних з висланням Малуші. Ім'я Свенельда теж здатне співвідносити село з подіями X ст.

- У межиріччі Бугу та Луги знаходяться декілька населених пунктів, що мають назву Русів, а присілком Будятич є Русовичі. Ці топоніми походять від варяго-руських поселенців, яких київська адміністрація спровадила на підконтрольну територію.
- Згадка про церкву Богородиці, якій надано літописне Будятино (*"село бо бьше еа тамо, и умираючи даде его святѣй Богородици"*), кореспондує з документальними свідченнями XV ст., за якими Будятичі, разом з кількома селами *"на Погорьї"* належали до родини Резановичів³⁰. У власності родини було і Зимне (Зѣмно, Земно), відоме за наданнями великого князя Казимира Немирі Резановичу 1450 та 1452 рр.³¹ Чи не церкві Успіння Пресвятої Богородиці давнього Зимненського Святогірського монастиря (згаданого щойно, правда, в Києво-Печерському патерику в записі про смерть блаженного Варлаама між 1062 та 1074 рр.) і могло бути передане Будятине село? Це могла бути й церква – попередниця Успенського собору у Володимирі, заснування якого місцева традиція пов'язує з іменем Володимира Святославовича.
- Місцеві волинські легенди вважають Володимира Святославовича засновником низки сакральних пам'яток та населених пунктів Волині. На його честь отримав назву і столий волинський город: *"...и построилъ в земли Червенской градъ во свое имя Владимиръ и церковь Пресвятыя Богородицы созда..."*³². До такого чину могло спонукати саме народження святителя Русі на Волині.
- Основні складові сюжетної лінії Будятичівської легенди, пов'язаної з місцевим Святим джерелом, буквально збігаються з літописною Корсунською легендою, у якій викладено події Володимирового хрещення. Ця обставина свідчить про те, що в Будятичах функціонували легенди про хрестителя Русі.

Отже, в літературі фігурують чотири населені пункти (колишні чи існуючі дотепер), які претендують на місця, де народився хреститель Русі князь Володимир Святославович, згаданого в пізніх джерельних переказах як Будятине село (Будутина весь; Будотине село):

- с. Будник (Буденик) поблизу Пскова (ототожнювався також і з Дудутками *"Слова о полку Ігоревім"*);
- с. Вибути (Вибутское; Вибутіно; Лібутское) біля Пскова;
- с. Будатін поблизу Гомеля;
- с. Будятичі в околицях Володимира на Волині.

³⁰ Archiwum... – S. 45–46. – Nr XLVIII; S. 47–48. – Nr L.

³¹ Архив Юго-Западной России. –

Киев, 1886. – Ч. 7, т. 1. – С. 9–11. – № 2, 3; Там же. – Ч. 8, т. 4. – С. 25–26. – № 3.

³² Татищев В. История... – С. 78.

Зауважимо, що серед аргументів, які наводилися на користь тієї чи іншої локалізації літописного Будятиного села, практично відсутній аналіз історичного контексту, в якому відбувалися відповідні події. Цю тенденцію започаткував В. Татіщев, який дещо “підправив” безособову емоційну складову літописного свідчення про відіслання Малуші до Будятиного села (*въ гнѣвѣ; во гневѣ*), очевидно, додавши від себе, що Ольга обурювалася саме на Малушу (*разгневавшись на Малушу*). Історик так пояснив суть конфлікту: *“Что же его мать Ольга сіе за противно приняла, оное не дивно; ибо Малуша ей свойственница была, и въ ея призрѣнїи воспитана, а безъ воли ея въ то вступа-ла, чего ради по закону естественному Ольгѣ, яко матери и яко Христїанкѣ, въ свойствѣ сочетанїе безъ противности быть не могло”*³³.

У сучасних працях літописний текст про відіслання Малуші до Будятиного села звичайно трактується складним родинним конфліктом. Так, відштовхуючись від повідомлення В. Татіщева, А. Карпов розвинув пристрасті аж до “жорстокого гніву” Ольги на ключницю: *“Позднее предание рассказывает о жестоком гневѣ Ольги на свою чересчур пригожую ключницу. Ольга выслала ту из Киева в некое село Будутину весь. Здесь и родился Святославов сын”*³⁴.

Серйозною перепоною для співставлення фактів, викладених у повідомленнях про заслання Малуші до Будятиного села, з тогочасними історичними подіями є відсутність докладної дати народження князя Володимира Святославовича, яку творці літописів та історики визначали на підставі опосередкованих історичних фактів. Через це увага дослідників зосереджувалася передовсім на гіпотетичному внутрішньородинному кофлікті, у якому й вбачали причину відправлення Малуші з Києва. Згадка про гнів Ольги, який, вслід за В. Татіщевим, не задумуючись спрямовували саме на Малушу, створювала належний ґрунт для подібних домислів.

Єдина, хоча й цілковито хибна, спроба відірватися від аналізу родинних чвар й розглянути повідомлення про відправлення Малуші до Будятиного села через дотичні історичні повідомлення належить, все ж, В. Татіщеву, який поставив розповідь у зв'язок із мандрівкою Ольги до Новгороду та літописною згадкою про сани, залишені у Пскові: *“О лѣтахъ и рожденїи Владимира точно нигдѣ не показано, но понеже въ 970. году сказуетъ, что родился въ селѣ Будятинѣ близъ Плескова, гдѣ Ольга и мать Владимирова Малуша были, въ 947. году, когда и Плесковъ построенъ, и потому Владимиръ жилъ 67. лѣтъ”*³⁵. Аби повернути тему до історичного русла, насамперед необхідно звузити часові межі, в яких Малушу відправили до Будятиного села. Отже, спробуємо з'ясувати прийнятну дату народження княжича.

Коли народився Володимир Святославович?

Перше, що впадає у вічі при спробі визначення дати народження князя Володимира, – великі розбіжності як у самих джерелах, так і – вслід за ними – в літературі. Обидва літописи, в яких зберігся переказ про

³³ Там же. – С. 394.

³⁴ Карпов А. Владимир Святой. – С. 12.

³⁵ Там же. – С. 416.

відправлення Малуші до Будятиного села, саму подію виклали під 970 р. Проте ця згадка лише доповнює оповідь про розділення території між синами Святослава. Отож, 970 р. аж ніяк не пов'язаний безпосередньо з народженням князя Володимира і може тільки вказати, що княжич на той час був достатньо свідомим. Як свідчить середньовічна практика, це могло стосуватися і дуже юного віку.

Незважаючи на те, що в “Родословии государей руских” В. Татищева 942 р. вказаний як дата народження Святослава, через кілька рядків історик датував народження його сина Володимира Святославовича 948 р., – з різницею у шість років (!): “Владимиръ Василій І. сынъ Святославль и Малуши, родился 948”³⁶. Цей хронологічний казус постав з переконання, що Ольга відіслала вагітну Малушу до розташованого поблизу Пскова Будятиного села нібито одночасно зі своєю “мандрівкою” до Новгороду в 947 р.

Здебільшого при спробі визначення дати народження хрестителя Русі, дослідники відштовхувалися від літописної дати його смерті: “въ лѣмъ . ꙗꙑ . ѿ . ꙗꙑ . ꙗꙑ . ꙗꙑ . [6523 (1015)] ... а самъ (Володимир – Ю. Д.) боляше велми в неуже болести и скончася . мѣца юля въ . еї . днѣ . оумре же Володимиръ князь великыи на Берестовѣмъ”³⁷. Писемні джерела свідчать, що Володимир помер у старості. Олексій Шахматов навів повідомлення Чудовського Псалтиря про смерть князя: “въ старости мастите и в седине довольне”³⁸. Подібне свідчення знаходимо і в Титмара Мерзебурзького, який подав, що Володимир помер “глубоким старцем”³⁹. У коментарях до тексту Титмара Олександр Назаренко вказав на можливість окреслення князя у відповідному фрагменті тексту і як “немічного” (рос. “дряхлого” – лат. “decreptia”)⁴⁰.

Ці свідчення ставали підставою для обґрунтувань ранніх дат народження, хоча трактування похилого віку у середньовіччі відрізнялося від сучасного в бік зменшення кількості років. Підставою для визначення дати народження Володимира слугували не лише літописні датування смерті князя, а й безпосередні відсилання до його віку. Так “Літописець Переяславля Суздальського” вказав на 73 роки, які прожив Володимир Святославович: “И тако скончася ѿ . гѣ . лѣт”⁴¹. На підставі цього свідчення та враховуючи розрахунки дати народження Святослава Ігоревича, Олег Рапов запропонував вважати датою народження Володимира 942–943 р.⁴² Проте, як слушно відзначив О. Карпов, він помилився в обчисленнях, не врахувавши тієї обставини, що й дата смерті хрестителя Русі у “Літописці Переяславля Суздальського” відзначена не під 6523 (1015) р. – “въ лѣмъ . ꙗꙑ . ѿ . ꙗꙑ . ꙗꙑ . ꙗꙑ”, а

³⁶ Татищев В. История... – Кн. 1, ч. 2. – С. 557.

³⁷ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Москва, 1962. – Т. 2. – Стб. 115.

³⁸ Шахматов А. А. Корсунская легенда о крещении Владимира (Оттиск из Сборника статей в честь В. И. Ламанского). – Санктпетербург, 1906. – С. 35, прим.

³⁹ Титмар Мерзебургский. Хроника // Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные

источники IX–XI веков (тексты, перевод, комментарий). – Москва, 1993. – С. 141.

⁴⁰ Там же. – С. 173, прим. 64.

⁴¹ Летописец Переяславля Суздальского, составленный в начале XIII века (между 1214–1219 годов). Издан К. М. Оболенским. – Москва, 1851. – С. 35.

⁴² Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. – Москва, 1998. – С. 150.

6543 (1035) – “Въ лѣтѣ . сѣ . ѿ . мѣ . зѣ”⁴³. Якщо 73 прожитих роки відняти від року смерті Володимира, то отримуємо 962 р.

Низку аргументів на користь слушності датування народження Володимира Святославовича близького до 962 р. навів А. Карпов⁴⁴. Повністю підтримуємо логіку роздумувань дослідника, яка полягає у наступному:

- Батько Володимира Святослав народився близько 942 р., про що в “Повісті временних літ” є коротке повідомлення: “В лѣто . сѣ . у . нѣ [6450 (942)] ... в се же лѣто родися стѣславъ оу Игоря”⁴⁵. Через три роки малолітній княжич Святослав розпочинає битву проти деревлян, кинувши дитячою рукою списа в бік ворога, який пролетів лише поміж вух коня й вдарив його в ногу. Ці дати (навіть приблизні, зважаючи на відносність літописного датування) дають можливість підрахувати, що юний князь не міг народити Володимира раніше 958–959 р., коли йому було 16–17 років. До того ж, Володимир був наймолодшим серед дітей Святослава, які мали народитися за кілька років до того.
- Рання дата народження Володимира (у 942 чи 943 р.) суперечить свідченням статті “Повісті временних літ” 968 р., яка розповідає про облогу Києва печенігами: з її контексту очевидно, що Святославовичі на той час були ще дітьми. У посланні Святославу троє його синів прямо названі дітьми: “и послаша Киянѣ къ стѣславу глѣюще . ты княже чюжеи земли ищєшь и блюдєшь . а своєя ся лишивь . малѣ бо наѣ не възьша Печенѣзи . и мѣрѣ твою и дѣтии твоихѣ . аще не придєши ни оборониши наѣ . да пакы възмутѣ . аще ти не жалѣ ѿтѣчины своєя . и мѣрѣ старѣ суица и дѣтии свои”⁴⁶.
- Під 980 р. (насправді, на думку А. Карпова, взимку чи навесні 978 р.) у “Повісті временних літ” вміщено розповідь про сватання Володимира до полоцької княжни Рогнеди. У Лаврентіївському списку ця оповідь викладено розлогіше під 1128 р. з акцентуванням на юному (дитячому) віці княжича “Володимеру суицю Новѣгородѣ . дѣтську суицю . єще и погану . и бѣ оу него [оуи его] Добрѣина . воевода и храборѣ и нарядєнѣ мужѣ . сѣ посла к Роговолоду . и проси оу него дщєре [его] за Володимера”⁴⁷. Після відмови Володимир вдається до гвалту, проте у вчиненому насильстві над княжною ним керував його дядько Добриня, що, безсумнівно, так само свідчить про юність княжича: “и повелѣ Володимеру бѣити с нею . прєѣ ѿцѣмь єя и мѣрѣю”⁴⁸. Судячи з цього, Володимиру тоді було не менше 14–15 років й не більше, ніж 17 чи 18.

Отже, А. Карпов обґрунтовано визначив народження Володимира Святославовича між 959–964 рр., звужуючи час до 960–962 рр., що цілком співпадає з 962 р., вирахуванням на підставі датуючих вказівок “Літописця Переяслава Суздальського” – віку князя та часу його кончини.

⁴³ Летописец... – С. 35.

⁴⁴ Карпов А. Княгиня Ольга. – С. 17–19, 369–371 (прим. 10).

⁴⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 34.

⁴⁶ Там же. – Стб. 55.

⁴⁷ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Ленинград, 1927. – Т. 1. – Вып. 2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку. – Стб. 299.

⁴⁸ Там же. – Стб. 300.

Документально засвідчені події, пов'язані з цією датою руської історії, дають достатньо підстав, аби стверджувати, що для прийняття рішення про народження княжича Володимира поза Києвом у Ольги були істотні причини, які виходили далеко поза рамки родинного конфлікту, буцімто спровокованого незадоволенням з факту зближення Малуші зі Святославом. Відзначений у літописах гнів київської володарки та мотивація її дій з вислання Малуші насправді викликали ширші внутрішньодержавні події, що мали міжнародний резонанс та були відзначені під 962 р. у західноєвропейських хроніках.

Вислання Малуші з Києва в контексті подій 962 року

Відправлення Малуші до Будятиного села видається безпосередньо пов'язаним з історичним інцидентом зламу 50–60-х років X ст., що мав трагічне завершення не лише для його учасників, а й для долі християнства, яке плекала княгиня Ольга в державі після свого особистого хрещення. Маємо на увазі події, пов'язані з перебуванням у Києві висвяченого для Русі в Німеччині єпископа Адальберта. Місія прибула до Києва на прохання княгині Ольги від німецького короля й майбутнього імператора Оттона I. Про цей епізод повідомляє Хроніка т. зв. "продовжувача Регінона". Під цим умовним ім'ям приховується учасник описуваних подій – єпископ Адальберт.

Під 959 р. у пам'ятці занотовано: *"Посли Єлени, цариці ругів, яка за Романа, імператора константинопольського, хрестилася в Константинополі, приходили удавано, як згодом виявилось, з проханням до імператора поставити єпископа та пресвітерів їх народу"*⁴⁹. Але вже під 962 р. читаємо наступне: *"Адальберт, посвячений в єпископи ругів, не мав успіху ні в чому, для чого його було послано, усвідомлюючи свої зусилля даремними, повернувся назад. На зворотньому шляху деякі з його супутників були убиті. І сам він ледве врятувався"*⁵⁰.

У "Повісті временних літ" порічні статті за 959–962 рр. відсутні. Не збереглися відомості про посольство княгині Ольги до Оттона I та перебування місії Адальберта у Києві і в інших вітчизняних джерелах. Одиноке глухе відлуння цих подій (з натяком на вірогідну участь Святослава) можна вбачати у відповіді князя Володимира "німцям від Риму" з літописного епізоду "вибору віри": *"ре" же Володимиръ Нѣмцѣмъ . идеѣ ѡпять . яко ѡцѣи наши сего не прияли суть"*⁵¹.

Трагічне завершення місії Адальберта на Русі акцентує фраза, що на зворотньому шляху деякі з його супутників були вбиті, а сам він ледве врятувався, доводячи стихійність процесів, які в цей час відбувалися у державі. Ольга не просто змушена була під тиском язичницької опозиції *"взять свою просьбу обратно и выслать немецких миссионеров из Киева"*⁵², як допускав Андрей Сахаров. Жертви в оточенні Адальберта свідчать про неконтрольований розвиток ситуації. Метою рішення княгині відіслати вагітну Малушу з Києва до Будятиного села за такого перебігу подій мало б бути бажання вберегти її від антихристиянської сваволі.

⁴⁹ Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X вв. – Москва, 1980. – С. 261.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 72.

⁵² Сахаров А. Н. Дипломатия... – С. 293.

Руйнівні масштаби антихристиянського терору, які пропустив автор протографу найдавнішого літопису чи вилучили з нього пізніші компілятори, зберіг В. Татіщев, відкликаючись до не збереженого “Йоакимівського літопису”. Таких свідчень декілька. Події 962 р., очевидно, започаткували низку антихристиянських акцій, які набули катастрофічних масштабів після смерті Ольги, у 969–972 рр. Військові поразки Святослава на Балканах викликали роздратування князя-язичника, гнів та прагнення перекласти на християн провину за власні військово-політичні невдачі⁵³. Деякі свідчення з праці В. Татіщева дуже промовисті й доводять, що спровоковану Святославом антихристиянську вакханалію не могли спинити й родинні сентименти. За віру, начебто, постраждав і брат Святослава Гліб, а особливих переслідувань зазнавали християни-священики: *“...послѣди за Дунаємъ у стѣны долгіе (какая сія стѣна нигдѣ я описанія не нахожу) все войско погуби, тогда діаволь возьмаетъ сердца вельможъ нечестивыхъ, начаша клеветати на Христіаны суціе в воинствѣ, якобы сіе паденіе вой приключилось отъ прогнѣванія лжебоговъ ихъ Христіанами; онъ же толико разсвирѣпѣ, яко и единого брата своего Глѣба не пощаде, но разными муками томя убиваше. Они же съ радостію на мученіе идяху, а вѣры Христовы отрещися и идоломъ поклонитися не хотяху, съ веселіемъ вѣнецъ мученія пріимаху, онъ же, видя ихъ непокоренія, наипаче на пресвитеры яряся, якобы тїи чарованіемъ нѣкимъ людемъ отврасчаютъ и въ вѣрѣ ихъ утверждаютъ, посла въ Кіевъ повелѣ храмы Христіанъ раззорити и сожещи и самъ вскорѣ поиде, хотя вся Христіаны изгубити”*⁵⁴. Повідомляючи про вбивство Гліба, В. Татіщев відкликається до свідчення “Йоакимівського літопису”: *“Улебъ, у Іоакима Глѣбъ, сынъ Игоревъ отъ брата Святослава за вѣру Христову замученъ”*⁵⁵.

Згаданий намір розорити та спалити київські християнські храми було, очевидно, здійснено. Серед них В. Татіщев називає церкву святого Миколая, зведену на Аскольдовій могилі: *“Блаженный же Осколдъ преданъ Кіевляны, и убіенъ бысть, и погребенъ на горѣ, идѣже стояла церковь святого Николая; но Святославъ разруши ю яко речется”*⁵⁶. Знищено й Ольжину церкву Святої Софії: *“Іоакимъ же ясня, сказуетъ, что она (Ольга – Ю. Д.) построила церковь Софійскую, а Святославъ по смерти ея разорилъ”*⁵⁷. Ранню дату спорудження храму Святої Софії підтверджує запис у святцях “Апостола” XIV ст., де під 11 травня згадується: *“Въ тѣ же день священіе святыя Софья Киевѣ въ лѣто 6460 (952)”*⁵⁸.

Невідомо, коли були зруйновані згадані храми. Це могло трапитися як в 962, так і в 969–972 рр., уже після смерті княгині Ольги. Все ж, зважаючи на втечу Адальберга з Києва та загибель його супутників у дорозі, християнська громада в місті, як і двір княгині-християнки, були під загрозою. Про християнське оточення Ольги свідчить той факт, що могили

⁵³ Браичевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. – Київ, 1988. – С. 102–104.

⁵⁴ Татищев В. История... – Москва, 1768. – Кн. 1, ч. 1. – С. 36–37.

⁵⁵ Там же. – Кн. 2. – С. 382.

⁵⁶ Там же. – Кн. 1, ч. 1. – С. 35.

⁵⁷ Там же. – Кн. 2. – С. 393.

⁵⁸ Цит. за: Голубинский Е. История русской церкви. – Москва, 1901. – Т. 1, 1 пол. т. – С. 80.

з найдавнішими натільними хрестами київського некрополя належали переважно знатним жінкам скандинавського походження, у яких вбачають саме представниць свити княгині⁵⁹.

Отже, справжньою причиною усунення вагітної Малуші з Києва у 962 р., якщо прийняти цю дату, був далеко не внутрішньородинний конфлікт. Ольга відіслала свою “милоістьницю” з неспокійного Києва, рятуючи її та свого, ще не народженого, внука від стихії антихристиянського терору.

Згадка про церкву Богородиці, якій Ольга чи Малуша перед смертю передала Будятине село, слугує підказкою, що в місцевості, яку Ольга обрала майбутнім місцем народження Володимира, й куди відправила Малушу, згадані загрози антихристиянських виступів були б мінімалізовані. Це мала б бути місцевість з християнізованим населенням чи принаймні доброзичливим до християнської традиції. Де ж вона розташовувалася?

Прихильники псковської локалізації Будятиного села такою місцевістю вважали Ольжині “доменіальні” володіння на її батьківщині. Так О. Рапов твердив, що згадана церква Богородиці знаходилася, “по-видимому, в непосредственной близости от Будутинной веси, принадлежавшей княгине, т. е. на территории, являвшейся доменiallyной собственностью киевской княгини, там, где проживала какая-то христианская община”⁶⁰. Далі, відштовхуючись від легендарних свідчень про те, що Ольга відразу після хрещення побудувала у Пскові Троїцький храм, дослідник писав про можливість спроб поширення нової ідеології саме на псковських землях, які належали княгині. Проте повідомлення про псковську церкву Святої Трійці часів княгині Ольги здебільшого піддаються критиці. Підставою для сумнівів слугують літописні свідчення. Так, літописання під 1138 (6646) р. зберегло згадку про спорудження церкви Святої Трійці в Пскові заходами князя Всеволода Мстиславовича: “Того же лѣта . придоша Пльсковичи . и пояша к собѣ Всеволода . княжить . а ѿ Новгородецъ ѿложиша того же лѣта преставися . сѣдѣ Пльсковѣ . мѣца февраля въ . аѣ . масленои недѣлѣ . в четвергѣ . тамо же и положенъ . быѣ въ цркви . стѣи трѣчѣ юже бѣ самъ създаль . въ Пльсковѣ”⁶¹.

Археологічні матеріали також виразно протирічать припущенню щодо можливого функціонування в околицях Пскова на третю чверть X ст. своєрідного християнського анклаву, де Малуша з новонародженим Володимиром могли б перечекаати поганські репресії 962 р., які так трагічно зачепили місію єпископа Адальберта й привели до загибелі частини його супутників.

Важливим свідченням тогочасної релігійної ситуації на Псковщині є язичницькі святилища. Один з таких об’єктів, виявлений в межиріччі річок Пскови та Великої, за 200 м на південний-схід від псковського дитинця, дослідила в 1982 р. Інга Лабутіна. Це було відкрите святилище у вигляді оточеного ровиком округлого майданчика діаметром 10,8–11,2 м. Ровик не був замкненим, з південно-західного боку знаходилася перемичка із входом на

⁵⁹ Петрухин В. Я. Христианство на Руси во второй половине X – первой половине XI в. // Христианство в странах Восточной, Юго-Восточной и Центральной Европы

на пороге второго тысячелетия. – Москва, 2002. – С. 64

⁶⁰ Рапов О. М. Русская церков... – С. 165.

⁶¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 300–301.

культовий майданчик. Вздовж зовнішнього краю майданчика розташовувалися ямки від стовпових ям. У центральній частині майданчика виявили дві більші ями, в одній з яких збереглися залишки дубового стовпа, які інтерпретують як місця встановлення ідолів. За висновком І. Лабутиної, майданчик та ровик, що його оточував, датуються не пізніше X ст. Святилище перестали використовувати не раніше другої половини X – першої половини XI ст. Воно співіснувало з курганним могильником, час функціонування якого припадає на X – першу половину XI ст. Водночас допускається, що нівелювання ровика та часткове засипання майданчика виконані не пізніше зламу XI–XII ст. І. Лабутіна також вказала на можливість рецидивів язичницьких ритуалів на цій ділянці до її забудови у XIII ст.⁶²

Додамо до археологічних аргументів і свідчення зі щоденника німецького мандрівника Давида Вундерера, який у 1590 р. відвідав Московію. В околицях Пскова він оглядав слов'янське святилище, опис якого подаємо в перекладі Анатолія Кірпи́чнікова⁶³: *“Перед городом (Псковом – А. К.) видели мы двух идолов, поставленных в давние времена жрецами, которые им поклонялись, а именно Услава, каменное изваяние которого в руках имеет крест, (и) Хорса, который стоит на змее, с мечем в одной руке и молнией (буквально огненным лучом – А. К.) в другой. Поблизости от них [виден] полевой лагерь Стефана (Батория – А. К.), который в 1581 г. осаждал Псков, и там же остатки относящихся к нему башен”*⁶⁴.

Попри те, що імена описаних ідолів Д. Вундерер запозичив із “Записок” Сигізмунда Герберштейна, достовірність його свідчення підтверджує знахідка 1897 р., коли під час земляних робіт в околицях згаданого табору 1581 р. недалеко від р. Промежиці виявлено антропоморфного кам'яного ідола. Збереглися лише його фотографії, одну з яких опублікував А. Кірпи́чніков. Особливою ознакою кам'яної фігури, яка дозволила ідентифікувати її з одним з ідолів, що їх описав Д. Вундерер, є хрест, вирізьблений у камені на його поверхні. На думку А. Кірпи́чнікова, на другу половину XVI ст. святилище було покинутим чи здавалося таким. У цьому контексті дослідник зацітував хвалебне звертання патріарха Йова до царя Федору Іоановичу з похвалою, що на півночі Московії він руйнував ідолів та *“идежа быша ельинские капища, тамо (воздвигал – А. К.) божественные церкви”*⁶⁵.

Коли б не припинилося функціонування цього святилища, факт збереження ідолів на своєму первісному місці поблизу Пскова принаймні до зламу XVI–XVII ст., як і археологічно підтверджене функціонування святилища X – першої половини XI ст. в самому Пскові, не залишає місця для припущення про існування там на початку 60-х років X ст. (на відстані близько 1200 км від Києва) християнського осередку, де могла знайти прихисток Малуша, яку Ольга мала вислати з неспокійного Києва. Зважаючи на той факт, що принаймні до початку XI ст. слідів християнізації у Пскові

⁶² Лабутина И. К. Языческое святилище Пскова // История и культура древнерусского города. – Москва, 1989. – С. 100–108.

⁶³ Кирпичников А. Н. Древнерусское святилище у Пскова // Древности славян

и Руси. – Москва, 1988. – С. 34–37.

⁶⁴ Цит. за: Кирпичников А. Н. Древнерусское святилище... – С. 34.

⁶⁵ Цит. за: Кирпичников А. Н. Древнерусское святилище... – С. 37.

чи Псковській землі не виявлено, імовірність виїзду туди Малуші в контексті київських подій 962 р. виглядала б, щонайменше, маловірогідною.

У пошуках логічної локалізації місця пристановища Малуші варто розглянути і маршрут втечі єпископа Адальберта, спрямований до заходу. Такий шлях був віддавна знайомий русам-торгівцям. Він проходив з Києва землями полян, деревлян і волинян до Західного Бугу, а звідти – через Червенські гради до Кракова й далі на Прагу та Регенсбург. Ранні торгові контакти Русі із Заходом зафіксовані в Раффельштеттенському митному статуті, створеному поміж кінцем 902 та першою половиною 907 рр.⁶⁶ Чеські та руські купці досягали Східної Баварії з Праги, де русів у 965–966 рр. зафіксував очевидець – жидівський мандрівник з Іспанії Ібрагім Ібн Якуб. До Праги згадані в його повідомленні руси та слов'яни прибували з Кракова⁶⁷. Маршрут із Регенсбурга через Чехію та Польщу до Києва був популярним і в пізніші часи. Його описав в останній чверті XII ст. регенсбургський купець жидівського походження Петахія: *“Спершу він вийшов з Регенсбурга, своєї батьківщини, пішов звідти до Праги, головного міста Богемії; з Праги відбув до Польщі; з Польщі – до Києва, що в Русі”*⁶⁸.

Літописні свідчення дозволяють визначити руську частину шляху з Києва до розташованого на Бузі Устилуга достатньо впевнено⁶⁹. Перша згадка про нього відома з опису боротьби за київський стіл між Ізяславом Ярославовичем та Всеволодом Брячиславовичем у 1069 р. Він також простежується у літописній оповіді про осліплення Василька Ростиславовича 1097 р. та в маршруті походу Ізяслава Мстиславовича 1150 р. з Володимира на Київ. Шлях з Києва проходив через Білгород, Здвижень, Мичеськ, Ушеськ, Корчеськ, Дорогобуж, Пересопницю, Чемерин, Луцьк, Володимир. Його довжина від Києва до Устилуга та Волиня – 520–530 км.

Очевидно, саме цим шляхом і повертався, чи, точніше, – втікав із Києва від переслідувань єпископ Адальберт. Трагічний підсумок своєї місії він власноруч занотував у короткому реченні: *“На зворотньому шляху деякі з його супутників були убиті. І сам він ледве врятувався”*. Обставини цього інциденту нам не відомі, все ж, цілком імовірно, що археологам добре знайомі саме його “результати”.

Спершу нагадаємо, що в описі антихристиянських погромів Святослава В. Татіщев зробив наголос на особливих знущаннях, яких зазнавали священики: *“наипаче на пресвитеры яряся, якобы тїи чарованїемъ нѣкимъ*

⁶⁶ Василевский В. Г. Древняя торговля Киева с Регенсбургом // Журнал Министерства народного просвещения. – С.-Петербург, 1888. – Ч. 257. – Июль. – С. 121–150; Раффельштеттенский таможенный устав // Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники... – С. 59–100; Войтович Л. Етимология назви Русь, Раффельштеттенський митний статут і гіпотеза про походження княгині Ольги з Пліснеська // П'яті “Ольжині читання”. – С. 13–18.

⁶⁷ Раффельштеттенский таможенный

устав. – С. 91.

⁶⁸ Кругосветное странствие раби Петахии Регенсбургского // Три еврейских путешественника. – Москва, 2004. – С. 263.

⁶⁹ Толочко П. П. Пути-дороги Киевской Руси // Славяне и их соседи. – Москва, 2008. – Вып. 12: Анфологион. Власть, общество, культура в славянском мире в средние века. К 70-летию Б. Н. Флори. – С. 339–341; Моця О. П. Шляхи часів Київської Русі: темпи руху на “путехъ” // Археологія. – Київ, 2010. – № 2. – С. 38–40.

людямъ отврасчаютъ и въ вѣрѣ ихъ утверждають”⁷⁰. Очевидно, свідчення запозичив сам В. Татищев чи автор “Іоакимівського літопису” із описів походу князя Ігоря на Візантію 941 р. у візантійських хроніках. На цю думку напговхує згадка історика у тому ж фрагменті про “стѣны долгиѣ (какая сія стѣна нигдѣ я описанія не нахожу)”⁷¹.

Анонімний Продовжувач Феофана так розповідає про події 941 р.: “Много злодеяний совершили росы до подхода ромейского войска: предали огню побережье Стена, а из пленных одних распинали на кресте, других вколачивали в землю, третьих ставили мишенями и расстреливали из луков. Пленным же из священнического сословия они связали за спиной руки и вгоняли им в голову железные гвозди. Немало они сожгли и святых храмов”⁷². Цей опис досить докладно відтворено у “Повісті временних літ”: “и приплуша и почаша воевати . вифаньскыя страны . и плѣноваху по понту . до ираклия . и до фоглагоньскы земля . и всю страну никомидииск^ую пополониша . и судъ всѣ пожьгоша. ихъ же емъше вѣхъ растинаху . и другия же сторожи поставляюще стрѣлами растрѣляху . и изъламляху впацы руцѣ связавше . и гвозды желѣзны посредеъ головъ въбивахуть има. много же и стѣхъ црѣкви иग्неви предаша . и имѣнѣ не мало вбою сторону взяша”⁷³. У викладі В. Татищева немає подробиць мук, яким руси піддавали священників. Прослідковується навіть певна тенденція (зафіксована у “Повісті временних літ”) із замовчування відомого візантійським історикам факту, що таким мукам піддавали саме священників. Як зауважив А. Карпов, і руський перекладач “Хроніки” Георгія Амартола “ідеологічно підправив” опис мук, яких руси завдавали священничому стану, переправивши слово “священничий” на “ратний”⁷⁴: “Много же и велиа зла створиша Роу(с) прежде даже Грескымъ воемъ не приити. Тогда убо оузмень глѣмыи Соу^о всѣ пожьгоша, а ихъ^{*} емше плѣнники, овѣ^x растинахоу, ины же к земли присѣкивахоу, дроугья же яко стража поставляюще стрѣлами стрѣляхоу. Елико ратному чиноу изъимахоу, апако роуцѣ связавше, гвозди желѣзны посредеъ главы въбивахоу имъ. Много^{*} стѣ^x црѣкви иग्неви предаша”⁷⁵.

Очевидно, знуцання русів над священниками у такий нелюдський спосіб жахало літописців та перекладачів візантійських хронік. Допускаємо, що вони з підозрою ставилися до достовірності цих свідчень, трактуючи їх заангажованими й такими, що мали за мету показати Русь як ворогів Візантії у найневигіднішому світлі. Врешті, сучасники теж мали б усі підстави вважати ці описи надмірною гіперболізованими й надуманими, якби не промовисті археологічні свідчення, виявлені вже на руських теренах. Що важливо, такі факти знайшли саме у Володимирі, через який, найімовірніше, і пролягав маршрут втечі єпископа Адальберта з Києва.

Уперше на практику умисного пробивання людських черепів звернув увагу історик та краєзнавець Волині Олександр Цинкаловський.

⁷⁰ Татищев В. История... – Кн. 1, ч. 1. – С. 36–37.

⁷¹ Там же.

⁷² *Продолжатель Феофана*. Жизнеописание византийских царей. – Санкт-

Петербург, 2009. – С. 263.

⁷³ Ипатьевская летопись. – Стб. 33.

⁷⁴ Карпов А. Княгиня Ольга. – С. 63.

⁷⁵ Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. – Петроград, 1920. – Т. I: Текст. – С. 567.

Досліджуючи дружинні цвинтарища княжої доби у м. Володимирі та його передмістях, він виявив поховання з черепами, пробитими металевими цвяхами в області тім'яної або скроневої кісток. Такі ж черепи віднайдені і в прицерковних похованнях (ур. Апостольщина, Михайловець, Спащина), чи навіть у самих храмах (урочище Федорівщина та Стара Катедра). Зацікавившись ними, дослідник опублікував на цю тему окрему коротку статтю⁷⁶. Спеціальну публікацію присвятив цьому питанню й відомий археолог Ярослав Пастернак, якому також траплялися аналогічні знахідки з території Володимира⁷⁷. У 1870 р. такий череп знайдено у Польщі, в піщаному кар'єрі поблизу Пьорткова в околицях Радома (Краків, антропологічна збірка Ягеллонського університету)⁷⁸.

У літературі висловлювалися різні припущення щодо того, коли й з якою метою з'явилася засвідчена у Володимирі практика пробивання людських черепів цвяхами. Коментуючи літописний опис знищення міста монголами, в переліку свідчень жорстокості нападників М. Котляр вказав і пробиті цвяхами черепи, безпідставно зіставляючи їх з київськими знахідками монгольського часу зі слідами травм на кістках черепа⁷⁹. Звучали думки, що волинські знахідки є наслідком поганської реакції, належать християнським першомученикам, чи що їх можна було б пов'язати з походом Володимира-язичника на хорватів тощо⁸⁰.

Уже О. Цинкаловський, виходячи з новіших етнографічних матеріалів, припускав, що черепи з цвяхами мають відношення до запобігання імовірного поверненням небажаного небіжчика. У новітніх дослідженнях відзначається, що археологи не фіксують застосування цвяхів у монголів для тортур і схиляються до думки, що це явище слід розглядати *"у контексті протистояння дохристиянських і християнських вірувань, насамперед, боротьби з упірями"*⁸¹. Ця думка цілком співпадає з твердженням В. Татищева, який, описуючи наругу воїнів Святослава над священиками, пояснював, що *"якобы тїи чарованїемъ нѣкимъ людямъ отврасчаютъ"*⁸². Очевидно, що описана у візантійських джерелах і засвідчена археологічно на терені Володимира практика тортур, коли *"гвозди желѣзны посрѣдъ главы вѣбывахоу"*, мала за мету спинити дію можливих священичих *"чарів"* і після смерті жертв.

Про можливий стосунок дружинників Святослава до появи черепів з цвяхами у Володимирі (правда, пізніше – через десять років після того, як Київ покинула Малуша) опосередковано здатна свідчити й назва урочища

⁷⁶ [Цинкаловський О.] Черепи людей поперебивані цвяхами на Волині // Життя і знання. – Львів, 1933. – Ч. 3. – С. 67.

⁷⁷ Пастернак Я. Опирові цвях у голову // Життя і знання. – Львів, 1935. – Ч. 9. – С. 262–264.

⁷⁸ Moszyński T. Kultura ludowa Słowian. – Kraków, 1934. – Cz. 2: Kultura duchowa. – S. 663. – Fig. 17

⁷⁹ Котляр М.Ф. Коментар // Галицько-Волинський літопис. Дослідження, текст, коментар. – Київ, 2002. – С. 241.

⁸⁰ Діба Ю. Християнське сакральне будівництво України часів княгині Ольги // Конференція "Ольжині читання". Пліснеськ, 10 жовтня, 2005 р. – Львів, 2005. – С. 58: Обговорення.

⁸¹ Мазур О., Терський С., Подоляка Т. Археологічні, краніологічні та етнографічні відомості про боротьбу з упірями за княжої доби // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 305–311.

⁸² Татищев В. История... – Кн. 1, ч. 1. – С. 36–37.

(колишнього приміського села) Білобереги. Цю назву могли залишити по собі розквартировані тут дружинники, що повернулися з Балкан після важкої, голодної та холодної зимівлі в Білобережжі 971 р.: *“идеть Стѣславъ в Русь . вѣзе^м имѣнне много оу Грѣкъ . и полонѣ беицислень . а с маломѣ дружины . слышавше же Печенѣзи се . заступиша пороги . и приде Стѣславъ к^ѣ порогомѣ . и не бѣ лѣ^ѣ проити пороговѣ . и ста зимоватѣ въ Бѣлобережьи . не бѣ в ни^ѣ брашна . и бы^ѣ гладѣ велікъ . яко по полудривнѣ голова коняча . и зимова Стѣславѣ . веснѣ же приспѣвѣвши . поиде Стѣславъ в пороги”*⁸³. Ойконім Білобереги є назвою, похідною від природного хороніму Білобережжя. Первісне значення: Білобереги – вихідці з Білобережжя. Семантичним способом груповий антропонім перейшов у топонім зі значенням: населений пункт, який заселяють Білобереги.

Отож, знахідки пробитих металевими цвяхами черепів на цвинтарцях Володимира та його околиць можуть свідчити про язичницькі репресії проти християн Західної Волині (імовірно, священників) у другій половині X ст. На наш погляд, саме ветерани балканського походу, озлоблені військовими невдачами, голодною зимівлею в Білобережжі та загибеллю свого вождя Святослава, могли припуститися подібних звірств. Можемо здогадуватись, що під вплив язичницької княжої дружини, зважаючи на поганський етап біографії, потрапив і юний княжич Володимир Святославович.

Так чи інакше, але локальна володимирська практика умисного пробивання людських черепів металевими цвяхами, зафіксована на цвинтарцях княжої доби, вимагає спеціального дослідження. Передовсім необхідно звузити хронологічні рамки цього явища, з'ясувати чи такі поховання виникли в наслідок якоїсь одноразової акції, чи існувала певна ритуальна “традиція”, що тривала протягом якогось часу. Необхідно впевнитися, чи такого роду поховання постали в результаті дій над останками небіжчиків, чи тортур над живими людьми, як про це згадували візантійські хроністи, описуючи звірства русів під час військової кампанії князя Ігоря, та переповідали руські книжники. Питання залишається відкритим.

Конкретні обставини загибелі супутників єпископа Адалберта, які 962 р. разом з ним залишили Київ, не відомі. Проте найімовірніше, що їх шлях на захід пролягав через територію майбутнього Володимира і тут вони могли зупинятися. На тому місці, де наприкінці X ст. Володимир Святославович заснував тезоіменний город, археологи зафіксували кілька шарів житлової забудови X ст., яка передувала насипаним оборонним валам города, побудованого вже за князя Володимира⁸⁴.

⁸³ Ипатьевская летопись. – Стб. 61.

⁸⁴ Терський С. В. Княже місто Володимир. – Львів, 2010. – С. 62–67; Його ж. Початки Володимира // Четверті “Ольжині читання”. Пліснеськ. 16 травня 2009 року. – Львів, 2010. – С. 35–37. Культурний шар X ст. виявлено на всій території Володимира періоду його максимального розквіту. Проте найщільніше були забудовані терни, які на зламі X–XI ст. пере-

крили дитинець та Окольний город. Вивчення території Спаського монастиря доводить, що глиняний вал-платформи Окольного города перекриває три будівельних горизонти з рештками споруд X ст. Дослідженнями останніх років засвідчили на середину X ст. на березі Луги потужну систему поселень – гніздо поселень. На це вказують і курганні могильники, які обступали місто з усіх боків.

Приблизно в той самий час Київ покинула і Малуша, яку княгиня Ольга відіслала зі столиці, імовірно, через ті ж загрози, що їх несло київське язичницьке середовище. Виходячи з цих міркувань, Малуша мала б відбути на територію з християнізованою людністю чи, принаймні, прихильною до християнської традиції. Цій вимозі аж ніяк не відповідає Псковська земля, на другу половину X ст. ще всуціль язичницька. Чи є якісь підстави вважати, що населення тогочасної Західної Волині було приязнішим до представників християнства?

Християнська традиція в Західній Волині X століття

Назагал в історичній науці немає принципівих заперечень, що Волинь та Прикарпаття, принаймні на західних їх околицях, були евангелізовані раніше, ніж Середнє Подніпров'я. Дискутується лише час проникнення та ступінь укорінення християнських ідей до племінного середовища волинян та хорватів.

Одним із факторів раннього знайомства з християнством Прикарпаття та Волині була географічна близькість цих територій до центральноєвропейських християнських центрів. Принципово важливу роль у евангелізації південно-західних околиць східної слов'янщини відіграло функціонування трансконтинентального торгового шляху, згаданого в контексті втечі Адальберта з Києва. Він з'єднував булгарське Велике місто й через Київ простував на Червенські гради, звідки – до Кракова й далі на Прагу, Регенсбург та торгові центри Західної Європи аж до Іспанії. У цьому контексті О. Назаренко привернув увагу до широтної конфігурації Давньочеської держави середини – другої половини X ст., кордони якої на північному-сході сягали верхів'їв Бугу та Стиру, й відкликався до ідеї про зорієнтованість на торговий шлях Київ – Регенсбург як основи державотворчих процесів у Чехії⁸⁵. Очевидно, паралельні процеси, які спонукав розвиток міжнародної трансконтинентальної торгівлі, характерні і для Русі X ст.

Річки Буг та Стир згадані у відомій датованій 1086 р. підтверджуючій грамоті, текст якої поміщено в другій книзі "Хроніки" Козьми Празького. Вона виходить від документа X ст. й фіксує первісні кордони Празької єпископії: *"на схід [Празьке єпископство] має кордонами річки Буг і Стир з містом Краковом та областю, яка називається Ваг, з усіма округами, що відносяться до вищеназваного міста, яким є Краків"*⁸⁶. Про оригінальність привілею 1086 р. свідчить його мюнхенська копія та історичний контекст з тривалою суперечкою за кордони Чеської єпископії між празьким єпископом Яромиром та його братом – чеським князем Вратиславом, який відстоював позицію моравського єпископа. Проте первинний текст, що ліг в основу законно оформленого документа 1086 р., більшість дослідників визнає піддробленим⁸⁷.

⁸⁵ Zemlicka J. Das "Reich" des böhmischen Boleslavs und sterben Krise an der Jahrtausendwende: Zur Charakteristik der Frühen Saaten in Mitteleuropa // Archeologické rozhledy. – Praha, 1995. – Roč. 47,

č. 2. – S. 268–278.

⁸⁶ Козьма Празький. Чешская хроника. – Москва, 1962. – С. 151.

⁸⁷ Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь. – Москва, 1964. – С. 125–132.

Усе ж, критики не виключають, що опис кордонів єпархії у грамоті може мати якийсь реальне історичне підґрунтя. Не варто відкидати ймовірності того, що в IX ст. на східнослов'янські терени аж до Бугу та Стиру поширила вплив християнства Великоморавська держава. На цю думку наштотує, зокрема, і відсутність у документі згадок про Перемишль (названий на честь пануючої від поч. X ст. чеської династії Пшемислідів), на що звернув увагу І. Мицько. Він також відзначив, що землі Підгір'я в околицях Перемишля могли згадуватися у грамоті як область, “яка називається Ваг”, за назвою річки Вягр (за Київським літописом – “на Вьгры”, “оу Вягру”, “над Вягромь”)⁸⁸. У всякому разі немає сумнівів, що вже у X ст. східні слов'яни Прикарпаття та Волині безпосередньо контактували з християнізованою державою чеських Пшемислідів. Це доводив, зокрема, Ярослав Ісаєвич, приймаючи трансформацію у другому гідронімі Стир (Ztir) назви річки Стрия⁸⁹. Водночас популярною є думка про вказані у грамоті кордони по Бугу та Стиру як місійні границі Празького церковного центру, а не загальноприйнятні політичні чи державні границі⁹⁰.

Те, що Краківщина у другій половині X ст. знаходилася під владою чеського князя і волиняни та хорвати безпосередньо контактували з цією християнською державою, підтверджують свідчення Ібрагіма ібн Якуба, який, описуючи розміри країни Болеслава чеського, вказав, що її “довжина від міста Фрага (Праги – Ю. Д.) до Кракова (вимагає) тритижневої подорожі”⁹¹. Поза межами тогочасної Польської держави Краків знаходився і згідно з текстом датованого 989–992 рр. дипломатичного документа, відомого під назвою “Dagome iudex”⁹². Про спільний кордон з Чехією ще й у перші роки князювання у Польщі Болеслава Хороброго опосередковано свідчить також повідомлення “Повісті временних літ” під 996 р.: “и бѣ живя с князи ѡколными его миромъ . с болеславомъ лядьськымъ . и съ стефаномъ . оугорьськымъ . и съ ондроникомъ чьшькимъ . и бѣ миръ межи има”⁹³.

Християнські впливи простежуються у змінах поховального обряду на західноукраїнських теренах упродовж IX–XI ст. Археологи фіксують, що обряд підкурғанної кремації, який домінував у IX ст., поступово зникає упродовж X ст. У цей час з'явилися могильники зі змішаним типом поховань, а наприкінці X – на початку XI ст. обряд трупопокладання витіснив давніші поховальні традиції⁹⁴. Дослідники також звернули увагу на низку археологічних артефактів із західноукраїнських теренів, які можна пов'язувати з впливом Великоморавської держави. Серед них – підкурғанні поховання з Пліснеська зі зламу X–XI ст. з “оболом мертвих”. На території

⁸⁸ Мицько І. Українсько-чеські зв'язки та історія Підгір'я X–XI століть // П'яті “Ольжині читання”. – С. 63.

⁸⁹ Ісаєвич Я. Д. “Грады червенские” и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX – начало XI века) // Исследования по истории славянских и балканских народов. – Москва,

1972. – С. 107–109.

⁹⁰ Корольок В. Д. Западные славяне... – С. 85–86.

⁹¹ Там же. – С. 145–146.

⁹² Там же. – С. 146–147.

⁹³ Там же. – С. 147.

⁹⁴ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – Москва, 1982. – С. 97; Рапов О. М. Русская церковь... – С. 324.

Великоморавської держави звичай вкладати в уста померлого “обол мертвих” зафіксовано вже в IX ст., а в Чехії ця практика відома від другої половини X ст. Характерною ознакою впливу Великої Моравії вважають і відра, знайдені у великих курганах Пліснеська та в похованнях Старожуківського могильника на околиці Пересопниці. У кургані № 29 з Пересопницького некрополя, який вважають захороненням майстра-ювеліра, виявлено прикраси, у виконанні яких відзначається західнослов'янський характер. До великоморавських виробів близькі бронзові місяцеподібні підвіски, фрагмент залізної остроги та художньо кована частина псалія з Листвинського городища на Рівненщині. Із великоморавськими впливами пов'язують також деякі форми сокир, поширених у Західному Побужжі. Щораз частіше речі великоморавського походження, чи виготовлені за їх взірцями, фіксують польські дослідники на сусідніх теренах за межами сучасного польсько-українського кордону⁹⁵.

Таким чином, Волинь та Прикарпаття тривалий час мали безпосередні сусідські контакти з Великою Моравією та її християнською спадкоємницею – Чеською державою, місійні впливи яких сягали і східнослов'янської людності. Сучасні історики Церкви, заперечуючи можливість функціонування на західноукраїнських землях єрархічних структур Великоморавської митрополії чи Празької архієпархії, все ж, обережно припускають, що *“православне духовенство, утверджуючи у Прикарпатті протягом XI ст. організаційні структури Руської (Київської) церкви Царгородського патріархату, частково спиралося на існуючі тут давніше християнські спільноти-протопарафії, засновані проповідниками з Великої Моравії, Давньої Чехії чи навіть Польщі й Угорщини”*⁹⁶.

Отже, у IX–X ст. землі Західної Волині не могли не зазнати євангелізаційних впливів з боку Великоморавської та Чеської держав, близькі контакти з якими уможлилювали християнізацію місцевої людності, передовсім – племінної верхівки та мобільної верстви торгівців. Саме з цих міркувань територія Побужжя, зокрема землі в межиріччі Бугу та Лути, де знаходиться згадане як батьківщина князя Володимира с. Будятичі та сусіднє с. Низкиничі, пов'язане родовими легендами Киселів зі Свенельдом, і могли стати прихистком для Малуші, відіслані, як випадає здогадуватися, 962 р., з неспокійного й небезпечного тоді Києва. Допускаючи можливість народження Володимира Святославовича на Західній Волині на початку 60-х років X ст., не можна оминати питання про зв'язок Волинської землі з Руссю та час її приєднання до Київської держави.

⁹⁵ Петегирич В. Поселенські структури V/VI–X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2007. – Вип. 11. – С. 113–114; Терський С. Культурні впливи Великої Моравії на землі давньої України (За археологічними матеріалами Галичини

і Волині) // Треті “Ольжині читання”, Пліснеськ, 31 травня 2008 року. – Львів, 2009. – С. 15–18.

⁹⁶ Скочиляс І. Початки християнства у Прикарпатському регіоні та заснування Галицької Єпархії в середині XII століття // Княжа доба: історія та культура. – Вип. 3. – С. 23–24.

Деревлянська помста та похід Ольги на Лугу 947 року

Час інкорпорації Волині до Києва в історичній літературі звичайно ув'язується з літописним повідомленням 981 р.: *“Иде Володимиръ . к Ляхомъ . и зая грады ихъ . Перемышль . Червень . и ины города . иже суть и до сего днѣ подъ . Русью”*⁹⁷. Це максимально лаконічне свідчення стало своєрідним “каменем спотикання” в історичній науці. Навколо нього точаться гострі суперечки. Дискутуються мета, характер і результати походу, кардинальні розбіжності існують в історично-географічному трактуванні територіального об'єднання під назвою Червенських градів та у визначенні переліку населених пунктів, окреслених як *“ины города”*. Немає жодної певності наскільки збігаються чи різняться *“Червень и ины города”* “Повісті временних літ” та *“Червенська земля”* Галицько-Волинського літопису.

Незважаючи на суттєві розбіжності у з'ясуванні перелічених питань, літописне повідомлення про похід князя Володимира 981 р. стало за замовчуванням тим пунктом відліку, від якого “розпочинається” руський період історії Волинської землі. Відтак доводиться визнати, що конкретика запитання про час приєднання Волинської землі впирається у цілковиту інформативну розпливчастість цієї літописної згадки. Все ж, на наш погляд, є переконливі підстави, аби проблему інкорпорації Києвом Волині пов'язати з конкретикою історичних реалій, які більше, ніж на три десятиліття випереджують похід Володимира Святославовича *“к Ляхомъ”* та на 15 років – події, 962 р., пов'язані з відісланням Малуші з Києва до Будятиного села й завершенням київської місії єпископа Адальберта.

Їх дають так звані реформи княгині Ольги, про які “Повість временних літ” розповідає під 947 р. Оскільки аналіз цієї важливої теми вимагає розлогого викладу аргументів, відсилаємо до докладного їх тлумачення в спеціальній окремій статті⁹⁸.

Тезово суть питання у наступному:

- Після подій деревлянської війни Ольга з сином Святославом пройшла Деревлянською землею, визначаючи устами та уроки й організовуючи на підкореній території становища і ловища. Уже наступного року київська княгиня поширила свою діяльність поза межі Деревлянщини: *“в лѣ” . ѡ . ѡ . нѣ . [6455 (947)] иде олга к новугороду . и оустави по мѣстѣ . погосты и дань . и по лузѣ погосты и дань и сброкы . и ловища ея суть по всеи земли . и знамения и мѣста и погосты . и сани ея стоятъ въ плеськовѣ и до сего днѣ”*⁹⁹. Ці події звичайно трактують як реформаторську діяльність київської княгині в Новгородській землі з прикінцевою згадкою про повернення правительки до Києва через Псков. Проте відомі російські дослідники літописних текстів підкреслювали, що ця оповідь, тісно пов'язана з подіями деревлянської війни, найімовірніше, є літературним домислом, що виник у середовищі місцевих

⁹⁷ Ипатьевская летопись. – Стб. 70.

⁹⁸ Діба Ю. Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (1) // Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2011. – Ч. 4(36). –

С. 20–28; Його ж. Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (2: Шлях на Лугу) // Студії мистецтвознавчі. – Київ, 2012. – Ч. 2(38). – С. 7–29.

⁹⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 48–49.

книжників, які намагалися співвіднести діяльність київської володарки з історичними та географічними реаліями Новгородської землі. Архимандрит Леонід (Кавелін), Олексій Шахматов й Дмитрій Ліхачов допускали трактування аналізованого уривка пізнішою вставкою літописця, який вважав, що Ольга відвідала частину Новгородщини, яка мала назву “Деревської землі”, “Дерев”, а пізніше – “Деревської п’ятини”. Підтримував цю думку також М. Грушевський.

- Зауваження Андрія Нікітіна, що *“выражение “по мьсте” (т.е. – “по отмищени”) было понято в качестве указания на реку Мсту...”*¹⁰⁰ ще тісніше ув’язує подальші дії княгині Ольги із західним сусідом – Деревлянською землею й відкриває несподівані перспективи до розуміння географічного вектора реформаторських ініціатив київської адміністрації після деревлянської війни. На наш погляд, відповідні ініціативи Ольги спрямовувалися у тому самому західному напрямку від Києва. До того ж, буквально за текстом літопису – на Лугу! І йдеться про праву притоку Бугу – Лугу волинську. Тобто наступного року після деревлянських подій (буквально – після помсти) Київ інкорпорував Волинські землі аж по Лугу та Західний Буг.
- Як свідчать літописи, всі новгородські посадники аж до часів Ярослава стабільно давали Києву ті самі дві тисячі гривень уроків, до того ж, від часів Олега аж до правління Ярослава новгородці платили ще й 300 гривень варягам. Тривала стабільність данничих стосунків між Києвом та Новгородом від часів Олега до часів Ярослава виразно суперечить літописному повідомленню 947 р. про поїздку княгині Ольги до Новгородської землі з метою встановлення оброків та даней і слугує аргументом на користь припущення текстологів про його вторинне походження. Ні в середині X ст., ні пізніше київська адміністрація не мала реальних важелів, аби активніше втручатися в економічний розвиток Новгородщини. Саму можливість такого входження Києва у справи Новгорода заперечує увесь хід договірних стосунків еліти північно-західних племен із запрошеним князем. До того ж, припущенню щодо можливого включення заходами княгині Ольги новгородських земель до контрольованої Києвом економічної системи суперечить й топографія давніх монетних знахідок, на підставі аналізу якої Владімір Янін довів, що у Східній Європі в IX, X, а навіть в XI ст. існували дві економічно замкнуті області з власним особливим грошово-ваговим обігом: північно-західна (Новгородська) та південна (Київська). Натомість приєднання Волині до Київської держави об’єктивно вимагало таких самих адміністративно-фінансових заходів, які за рік до того княгиня Ольга проводила в повоєнній Деревлянській землі. І досягнувши наступного року після деревлянської помсти Побужжя, княгиня взялася облаштувати *“по лузѣ погосты и дань и шброкы”*.
- Торгові шляхи по новгородських Мсті та Лузі, де, як традиційно вважають, начебто побувала Ольга, є складовою Волго-Балтійської

¹⁰⁰ Никитин А. Л. Основания русской истории. – Москва, 2001. – С. 39, прим. 15.

водної системи і їх гіпотетичне облаштування видимої користі для Києва не давало. Натомість закріпленням кордонів Русі по Бугу, важливим правим допливом якого є Луга, київська адміністрація забезпечувала контроль над стратегічно важливим та безпечним (з огляду на актуальну загрозу від печенігів) торговим шляхом. Через прикриття суцільними лісовими масивами Деревлянську землю та Волинь він пов'язував Київ з ринками збуту руських товарів на баварському Подунав'ї. Про цей шлях згадано при аналізі імовірного маршруту повернення 962 р. єпископа Адальберта з Києва. Контроль над волинським відтинком цього міжнародного шляху, що сягав Луги та Західного Бугу в районі майбутнього Володимира й Устилуга, давав Києву ще одну величезну перевагу, а саме – прямий (без новгородського чи полоцького посередництва) вихід через Буг та Віслу до Балтики. Устилуг у такий спосіб ставав – без перебільшення – київським балтійським портом. На підставі масових знахідок торгових пломб XI–XIII ст. у Дорогичині, дослідники роблять висновок про функціонування у цьому місці своєрідного прикордонного митного посту, де транзитні товари перевантажувалися та перепломбовувалися. Порівняльний аналіз таких пломб на території Східної Європи вражає диспропорцією на користь Дорогичина. З 15000 загальної їх кількості 12000 (80%) виявлено у Дорогичині та його околицях. На Північну Русь припадає лише 2500 (17%) пломб, з яких до 1000 знайдено в Новгороді та Городці на Волзі. Решту 3% дали інші землі.

- Прикінцева згадка про сани, які Ольга залишила у Пскові, збережені там як реліквія, не має нічого спільного з історичними реаліями, а є довільною редакторською інтерпретацією первинного літописного тексту про сани, залишені в насипі (песькови, п'яськови) поховального кургану князя Ігоря. Приводом для такого трактування літописного тексту стала відомість з “Книги Паломник” новгородського архієпископа Антонія про “блюдо велико злато, служебное, Ольги Рускої” та “тельгу сребряну Константина і Елены”, що зберігалися як реліквії у скарбниці константинопольської Софії¹⁰¹.
- Отже, літописне свідчення про події 947 р. відображає приєднання Волині до Київської держави. В останній чверті X ст. князь Володимир Святославович вжив ряд заходів для додаткового забезпечення контролю Києва над важливою прикордонною територією над Західним Бугом. Якщо княгиня Ольга закріпила владу Києва на правому березі Бугу, по Лузі, то 981 р. її внук укріпився на його лівобережжі, про що літописець повідомив так: “Иде Володимиръ . к Ляхомъ . и зая грады ихъ . Перемышль . Червень . и ины города . иже суть и до сего днѣ подъ . Руссю”¹⁰². Відсуваючи кордон на захід від Бугу, Володимир не лише посилив контроль над водним балтійським маршрутом, а

¹⁰¹ Диба Ю. “И сани еѡа стоѡать въ плеськовѣ и до сего днѣ”: Перший приклад “музеефікації” чи літературна міс-

тифікація? // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2011. – Вип. 5. – С. 9–28.

¹⁰² Ипатьевская летопись. – Стб. 70.

й поширив владу Києва на наступну ділянку сухопутного торгового шляху територією Червенських градів до Регенсбурга¹⁰³.

Через п'ятнадцять років після походу княгині Ольги на Лугу 947 р. події 962 р., пов'язані, найімовірніше, з антихристиянськими заворушеннями, змусили покинути руську столицю місійного єпископа Адальберта. Очевидно, саме через неспокійну ситуацію у Києві княгиня Ольга того ж року вдалася до відіслання Малуші до Будятиного села, де й народився майбутній хреститель Русі. Таким пристановищем для Малуші могла бути обрана Західна Волинь, де й дотепер у межиріччі Бугу та Луги за 22 км на південний захід від Володимира знаходиться село Будятичі.

Серед мотивацій, які спонукали княгиню обрати саме західний напрямок, було зрозуміле й очевидне бажання прихистити Малушу якщо не в християнізованому регіоні, то на такій території, що знаходилася під християнськими впливами, і Західна Волинь відповідала цій вимозі якнайкраще. Проте була ще одна важлива причина – в літописному свідченні про народження Володимира в Будятиному селі є вказівка, що Ольга або Малуша (в “Архангелогородському літописці” та у В. Татищева – саме Ольга) передала перед смертю це село церкві Богородиці. Тобто, село було власністю Ольги або Малуші. І це питання вимагає окремої прискіпливішої уваги.

Село Будятине – Ольги чи Малуші?

Основним аргументом, що схилив до думки, що саме Ольга була власницею Будятиного села, є її княжий статус, який і спонукав істориків до висновку, ніби саме в княжій доменіальній власності це поселення й могло знаходитися. До цього висновку підштовхувала й довіра до повідомлення “Архангелогородського літописця”, за яким *“умирая, Ольга отдаст село то пресвятеи Богородицы”*¹⁰⁴.

Проте не всі дослідники погодилися з цією думкою. Можливість того, що Будятине село належало Малуші, допускав Сергій Соловйов: *“Но чье*

¹⁰³ Аналізуючи міжнародний контекст походу Володимира “до Ляхів”, І. Мицько висунув припущення, що він не був пов'язаним з боротьбою за територію, а мав цілком мирні причини. На його думку, в 981 р. київський князь одружився з чехинею Аділлою, вдовою Славника, впливового глави “богемського” можновладного роду (леху) Славниковичів, конкуруючого з Пшемисльдами, який помер того ж року у граді Лібіце. Дослідник також допускає, що Червенські гради та Перемишльщина були підконтрольні київській державі ще з часів Олега, від початку X ст. Див.: *Мицько І. Українсько-чеські зв'язки та історія Підгір'я X–XI століть // П'яті “Ольжині читання”*. – С. 67–70. Приймаючи гіпотезу І. Мицька про одруження князя Володимира з че-

хинею Аділлою у 981 р. й зважаючи на її походження з Пшемислідів (звідки й назва Перемишля), можна допустити, що територію Забужжя та Перемишльщину київський князь міг отримати в посагу за дружиною. Мирний характер походу 981 р. згідне із вказівкою літописця, що Володимир йшов не “на ляхів”, а “до ляхів” (чеський термін “лех” трактується у “Хроніці” Далимила як можновладець, вельможа, навіть *dux, rex*) та кореспондує з уже наведеним літописним повідомленням 996 р. про мирне співіснування держави Володимира із західними сусідами – Болеславом лядським, Стефаном угорським та Ондроником чеським.

¹⁰⁴ Устюжские и вологодские летописи. – С. 60.

было село Будутино: Ольгино или Малушино? Если Малушино, то нет ничего удивительного, что умирая, она отдала его Св. Богородице, ибо она могла умереть и после крещения Земли"¹⁰⁵. Обережне припущення історика у викладі сучасних дослідників трансформувалося у складну процедуру зміни власників Будятиного села: "Историк полагал, что Ольга обладала большой личной собственностью. В Вышгороде находилась ее загородная резиденция, хранилась казна. Село Будутино она отдала ключнице Малуше, когда та родила от Святослава сына Владимира. Позднее та пожертвовала его Десятинной церкви"¹⁰⁶.

Припущення, що Будятине село належало не Ользі, а Малуші обґрунтовував також О. Шахматов. Саме Малуша, вважав дослідник, заповіла його перед смертю церкві Богородиці¹⁰⁷. На його думку, матір князя Володимира у княжому синодику іменували Малфріддо і саме під цим іменем у літописах зафіксовано повідомлення про її кончину: "Въ льмъ . сѣ . фѣ . иѣ . [6508 (1000)] Преставися Мальфридъ"¹⁰⁸. Відтак, історик допускав, що Малфредь/Малуша була похована саме у Десятинній церкві, яку збудував її син, і вона ж пожертвувала цьому храму село Будутине, "которое, к сожалению, сложно приурочить к той или иной определенной местности". До того ж, відштовхуючись від припущення про поховання матері князя Володимира у Десятинній церкві, О. Шахматов зробив висновок, що вона прийняла хрещення.

Звернемо увагу на ще один опосередкований, проте істотний у вимові доказ належності Будятиного села не Ользі, а матері Володимира Малуші, пов'язаний із функціонуванням на Русі сімейного звичаю, з часом трансформованого у княжу придворну інституцію, відому під назвами "кормильства" та "дядьківства". Інститут "кормильства" за своєю сутністю зближався з традиційною архаїчною практикою авункулату (від лат. avunculus – дядько по матері), коли діти зі своєї сім'ї переходили у материнський рід до дядька, що виконував роль вихователя та опікуна¹⁰⁹.

Таким князем-вихователем був і князь Олег, який після смерті Рюрика взяв в опіку княжича Ігоря. Про родинні стосунки Олега та Рюрика відомо з "Повісті временних літ": "в ѡлто . сѣ . тѣ . нѣ [6387 (879)] . Оумѣршу же Рюрикови . прѣдасть княжение свое ѡлгови . ѡ рода єму суца"¹¹⁰. Очевидно, виходячи від відомої практики "кормильства", В. Татіщев вважав, що Олег був братом

¹⁰⁵ Соловьев С. М. Сочинения в восемнадцати книгах. – Москва, 1988. – Кн. 1: История России с древнейших времен. – Т. 1–2. – С. 303, ссыла 225.

¹⁰⁶ Морозова Л. Великие и неизвестные женщины Древней Руси. – Москва, 2009. – С. 32.

¹⁰⁷ Шахматов А. А. Разыскания о русских летописях. – Москва, 2001. – С. 269–270.

¹⁰⁸ Ипатьевская летопись – Стб. 114; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – Москва, Ленинград, 1950. – С. 168.

¹⁰⁹ Гарданов В. К. "Кормильство" в Древней Руси // Советская этнография. – 1959. – № 6. – С. 43–59; Его же. "Дядьки" древней Руси // Исторические записки. – Москва, 1962. – Т. 71. – С. 236–239; Щавелева Н. И. О княжеских воспитателях в древней Польше // Древнейшие государства на территории СССР. 1985. – Москва, 1986. – С. 123–131; Мазур О. "Demetrius Dedko, Provisor seu Capitaneus terrae Russiae" (інститут "Старійшини" у політичному житті Галицької землі другої чверті XIV ст.) // Семінарії "Княжі часи". – Львів, 2002. – С. 14–23.

¹¹⁰ Ипатьевская летопись. – Стб. 16.

дружини Рюрика: “Олеґъ І. шуринь Рюриковъ, Князь Урманскій”¹¹¹. Незадовго перед смертю Рюрик “бѣ вельми боля, и начатъ изнемогати; видѣвъ же сына Ингоря вельми юна предаде княженіе и сына своего шурина своему Олгу (підкреслено – Ю. Д.)”¹¹². Зіставляючи свідчення різних джерел, історик наполягав на тому, що Олег був Ігореві саме “уєм”, тобто братом матері: “Олеґъ. Шуринь Рюриковъ: У Нестора именованъ просто свойственникъ, въ манускриптѣ расколничѣ Вуй Ингоръ, то есть, братъ материнъ, въ прологѣ Майя 11 дядя Ингоръ, что значитъ брата отца: но сіе не согласно”¹¹³.

Таку ж роль виконував “уй” Володимира Святославовича, брат Малуші – Добриня. Саме ця обставина дає підстави вважати, що княжич, згідно з правом авункулату, в перші роки міг виховуватися власне в родині матері. Тому, як допускаємо, княгиня Ольга і відіслала матір Володимира не до свого, а до Малушиного родинного села.

Ім’я Малуша – похідне від імені її батька, згаданого в літописах як Малък Любечанинь (Малко Любчанинь, Малко Любчанинь, Малко Любчанинь тощо). Оскільки Я. Длугош називає деревлянського князя Мала Низкинею (“*dux Drewlyanorum Niszkina*” – Niszkinam, Nyszkinam, Nyszkina), можна зробити висновок, що паралельно з іменем Мал побутувала й інші його форма – Низкиня, утворена від прикметника “ниский” (низький)¹¹⁴. Отже, родинним іменем Малка могло бути і Низкиня, хоч Низкинею могли називати не лише Малка, а й Малушу. Похідна від імені Низкині назва села Низкиничі, розташованого поруч із Будятичами в межиріччі Бугу та Луги, дозволяє з певною обережністю пов’язати землі, на яких ці села розташовувалися, з родинними маєтностями Малуші Малківни.

Аналіз імені батька Малуші залишається єдиною можливістю з’ясувати походження Володимира Святославовича по материнській лінії і такі спроби робилися неодноразово. На тій підставі, що в “Повісті временних літ” Малк названий Любечанином чи Любчанином, дослідники розглядали можливість його походження з населених пунктів із співзвучною назвою. Нам відомо щонайменше три версії з цього приводу.

Серед таких старовинний Любеч на Дніпрі. З цим градом пов’язував ім’я батька Малуші Дмитрій Прозоровський. На його думку, деревлянський князь Мал (він же і Малко Любчанин) “по взятіи его въ плѣнь, посланъ на житьє въ Любечъ (нынѣ селеніе въ 204 верстахъ отъ Кіева и въ 52 верстахъ отъ Чернигова), гдѣ и превратилъ въ Малка любечанина”¹¹⁵.

У контексті зв’язку Малка з дніпровським Любечем необхідно також пригадати припущення про спорідненість імені Малък (що могло звучати як Мάλък¹¹⁶) з семітським словом “Malik”, що означає “цар”, “правитель”, на основі чого допускається можливість, що Малък є можливо титулом

¹¹¹ Татищев В. История российская. – Кн. 1, часть 2. – С. 556.

¹¹² Там же. – Кн. 1, часть 1. – С. 35.

¹¹³ Там же. – С. 48.

¹¹⁴ Соловьев А. В. Был ли Владимир Святой правнуком Свенельда? // Записки

Русского научного института в Белграде. – Белград, 1941. – Вып. 16–17. – С. 37–64.

¹¹⁵ Прозоровский Д. О родстве св. Владимира... – С. 21;

¹¹⁶ Карпов А. Владимир Святой. – С. 14, прим. *.

“хазарского бека, обосновавшегося в русском Любече”¹¹⁷. Ця думка, яку озвучив А. Карпов, у “пом’якшеній” формі передає гіпотезу про юдейське коріння Володимира Святославовича¹¹⁸. Суть її зводиться до того, що батьком Малуші був равин з підхазарського колись Любеча на ім’я Малк. Начебто саме через це хреститель Русі фігурує у “Повісті временних літ” як “робичич”, що читається як “раввинич”. Ці й подібні позанаукові псевдоісторичні побудови, що мали за мету дискредитувати руське християнство¹¹⁹, виводяться від призабутих думок Германа (Гірша) Бараца, який сюжетні лінії літопису порівнював із канвою старозавітних подій¹²⁰. Саме Г. Барац, зважаючи на семітські мовні відповідники до слова “малкъ” (потрактowanego як “маликъ” – князь), вперше висловив думку, “что дѣдъ Владимира по матери, по имени неизвѣстный, былъ Любечскимъ княземъ”¹²¹.

Походження Малка пов’язували також з градом Лібіце в Чехії та німецьким Любеком. Можливість чеського походження Мала Любчанина допускав І. Мицько. За його гіпотезою, Малък Любечанинъ потрапив в Русь на початку 60-х років X ст. в супроводі місії єпископа Адальберта, який прибув до Києва на прохання княгині Ольги. Маршрут Адальберта пролягав через чеський град Лібіце (Liubuz, Lubik, Liubusz, Lubic), звідки (чи з града Маліна) і міг походити батько Малуші. Після невдалого завершення місії Адальберта Малуша та Добриня могли залишитися при княгині Ользі¹²².

Про можливість того, що Мал Любчанин був купцем з балтійського Любека, писала Тетяна Бернштам¹²³. Вона привернула увагу до звістки В. Татищева про існування давнього новгородського гербу із зображенням голови вола – “подобному мекленбургскому”. Цей символ начебто належав слов’янам, що переселилися до Новгороду з околиць Любека. На підтвердження вірогідних зв’язків, як вважає Т. Бернштам, В. Татищев і називав знатних новгородських Любчан: “въ Новѣ городѣ знатныя фамиліи Любчанъ находились, какъ о матери Владимира І. Сказано, то была дочь Малки Любчанина; въ Новѣ жѣ градѣ улица бискупля, которое имя не отьинуда, какъ изъ Вандалии принесено, но сіе видимо, что уже въ Христїствѣ учинилось, когда въ Любекѣ Епископы были, и ихъ подданыя въ Новѣ градѣ песелились. Ректор Апищѣ во утвержденіе сего приводитъ, яко бы Новгородцы древле гербъ имѣли воловью голову, какъ и Мекленбургскій, токмо я сего нигдѣ не нахожу, токмо что идола Мокоса имѣли съ воловьєю главою”¹²⁴.

¹¹⁷ Там же. – С. 15, прим. *.

¹¹⁸ Емельянов В. Н. Десионизация. – Москва, 2002. – С. 8.

¹¹⁹ Шиженский Р. В. Неоязыческий миф о князе Владимире // Вестник Бурятского государственного университета. – Улан-Удэ, 2009. – № 6а. – С. 250–256.

¹²⁰ Барац Г. М. О библейско-агадическом элементе в повестях и сказаниях начальной русской летописи // Україна (Киевская старина). – Киев, 1907. – № 4. – С. 41–60; № 6. – С. 314–346; Его же. Библейско-агадические параллели к летописным

сказаниям о Владимире Святом. – Киев, 1908.

¹²¹ Его же. О библейско-агадическом элементе... – № 6. – С. 330.

¹²² Мицько І. Українсько-чеські зв’язки... – С. 68–68.

¹²³ Бернштам Т. А. “Слово” об оппозиции Перун–Велес/Волос и скотьих богам Руси // Полярность в культуре (Альманах “Канун”. – Вып. 2). – Санкт-Петербург, 1996. – С. 108.

¹²⁴ Татищев В. История... – Кн. 1, ч. 2. – С. 489–490.

Проте характеристика Малка саме Любчанином співвідноситься з набагато вірогіднішим волинським орієнтиром його походження. Батько Малуші міг бути пов'язаним з городищем Х–ХІ ст., що знаходиться біля села Любче Рожищенського р-ну¹²⁵. Цей населений пункт згаданий у підробленій дарчій грамоті Любарта Гедиміновича соборові святого Іоана Богослова в Луцьку, датованій 8 грудня 1322 р. Хоча грамоту вважають сфальшованою, дослідники сходяться у тому, що в її основу лягла оригінальна грамота Любарта луцькому соборові на села Рожище і Теремне¹²⁶, в описі меж яких і відзначено село Любче та Любецький міст на болоті річки Лютиці.

Мал згадується в документах не лише Любчанином. В. Татищев називає Малушу донькою "славянина *Каплюши Мальца Любчанина*"¹²⁷. Джерелом свідчення історика про Малка як Каплюшу є "Хроніка" Мацея Стрийковського: "О ней же Стрыковский, кн. 4, гл. 3 сказывает: "Был в новгороде гость знатный *Каплюшка Малец*, имел 2 дочери, *Малушу* и *Добрыню*. От сей *Малуши*, бывшем казначеем при *Олеге*, родился *Святославу* сын *Владимир*". Только *Стрыковский* в имени другой сестры ошибся, что вместо брата ее сестрою назвал"¹²⁸. Логіку появи цього другого імені чи придомку, наскільки нам відомо, не досліджували, тому зупинимося на ньому докладніше.

У прижиттєвому виданні "Хроніки" М. Стрийковського ім'я Малка (без згадки про нього як Любчанина) повторене двічі з візуально незначною різницею написання: "*Bowiem był w Nowogrodzie wielkim mieŝczánin ieden Káluŝczá álbo Káluŝczá Malec przezwizkiem/ Ten miał dwie Corce/ *Dobrynę* y *Maluskę/ Maluska* v *Xięzny Holhy* byłá w *fracimerze kluczniczq/ s którą miał Swantostław Włodymirzá*"¹²⁹. Історик вагався в написанні між "f" та "f" – так зв. довгим "s" – також не знаючи вірного варіанту звучання другого імені Малка Любчанина. Уже друге видання 1766 р. засвідчило зміни в застосуванні "s" та "f" довгого, відмінності у вживанні діакритичних та розділових знаків: "*bowiem był w Nowogrodzie wielkim mieŝczánin ieden Kaluŝcza albo Kaluŝcza Malec przezwifkiem, ten miał dwie Corce, *Dobrynę* y *Maluŝkę, Maluŝka* u *Xięzny Holhy* byłá w *Fraucymerze kluczniczq, z którą miał Swantostław Włodymirza*"¹³⁰.**

¹²⁵ Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // *Материалы и исследования по археологии СССР*. – Ленинград, 1976. – № 140. – С. 49, 50, 133.

¹²⁶ Щербаковский Д. Фундушевая запись князя Любарта луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 // *Чтения Исторического общества Нестора летописца*. – Киев, 1905. – Т. 18, вып. 3–4. – С. 61–70; *Грамоты XIV ст.* – Київ, 1974. – № 6. – С. 20–22; *Флоря Б. Н.* О грамоте Любарта Гедиміновича Луцкой еископской кафедре // *От Древней Руси в новой России. Юбилейный сборник, посвященный члену-корреспонденту РАН Я. Н. Щапову*. – Москва, 2005. – С. 177–181; *Миць-*

ко І. З. Заснування єпископської кафедри в Острозі // *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. Серія "Історичні науки". – Острог, 2008. – Вип. 13. – С. 151–159.

¹²⁷ Татищев В. *История...* – Кн. 1, ч. 2. – С. 556.

¹²⁸ *Его же.* *История российская*. – Москва, 2003. – Т. 2. – С. 611, прим. 155 (у другій книзі видання 1773 р. цитованого повідомлення немає – Ю. Д.)

¹²⁹ *Strykowski M.* *Ktora przedtym nigdy swiata nie widziała Kronika polska, litewska, zmodzka u wszystkichy Rusi [...]*. – Krolewiec, 1582. – P. 127.

¹³⁰ *Ejusdem.* *Kronika Macieia Strykowskiego niegdys w Krolewcu drukowana*

Вагання хроніста в написанні імені Малка були викликані неоднозначним прочитанням аналогічного тексту в стародруках “Записок про Московію” С. Герберштейна, звідки, очевидно, й перейняті ці відомості. Це запозичення виразно засвідчене наявністю у тексті М. Стрийковського помилкового трактування Добрині донькою (!) Малка. Написання другого імені Малка в різночасових та виданих різними мовами стародруках дещо різняться. Прочитуємо уривок спершу у новітньому російському перекладі: “Добрыня (*Dobrina*) и Малуша (*Maluscha*) были двумя дочерьми новгородского гражданина по имени Калуфча Малый (*Calufcza Parvus, Caluwtsza der khlain*); Малуша будучи в услужении (*in gynaecio*) у Ольги, зачала от Святослава и родила Владимира”¹³¹. У примітках перекладачі зазначають, що “Калуфча Малый – у Г. неправильно переданное имя Малка Любечанина (Отца Добрыни и Малуши)”¹³². Розглянемо написання імен Малка, Добрині та Малуші за доступними нам виданнями С. Герберштейна:

Венеція, 1550: “*Piccolo Calufcza; Dobrina; Malufcha*”¹³³.

Антверпен, 1557: “*Calufcza paruus dictus; Dobrina; Malufcha*”¹³⁴.

Відень: 1557: “*CALVWTZA der khlain; DOBRINA; MALVSCHA*”¹³⁵.

Базель, 1567: “*klein Caluffza; Dobrina; Malufcha*”¹³⁶.

Базель, 1571: “*Calufcza paruus dictus; Dobrina; Malufcha*”¹³⁷.

Венеція, 1574: “*Picciole Calufcza; Dobrina; Malufcha*”¹³⁸.

Франкфурт, 1600: “*Calufcza paruus dictus; Dobrina; Malufcha*”¹³⁹.

У цитованих уривках простежуються різночитання саме в імені Малка. Як видається, причиною цих неузгоджень стала дуже невелика різниця у тогочасному написанні літер “f” та “f” довгого. Довге “f” теж часто писалося з горизонтальною перетинкою, яка відрізнялася від “f” лише тим, що була коротшою та розташовувалася з одного боку вертикального штриха графеми. Цю обставину відзначив і показово продемонстрував М. Стрийковський, вмістивши у своєму виданні обидва можливі варіанти прочитання: “*Kalufcza albo Kalufcza*”. Усталеного варіанту позначення літер у стародруках XV–XVI ст. не було і графему “f” могли друкувати з короткою односторонньою горизонтальною перетинкою, а “f” – без неї, саме так, як у прижиттєвому виданні М. Стрийковського 1582 р.

На наш погляд, у рукописному протографі звучало саме “*Kalufcza*”, яке читалося як Калусча чи Калуща. Це ім’я батька Малуші є, очевидно, його родинним придомком, відображеним, як це добре відомо зі значно

teraz znowu z przydaniem historyi państwa Rossyiskiego przedrukowana // Zbiór Dzieiopisów Polskich We Czterech Tomach Zawarty. – Warszawa, 1766. – Т. 2. – Р. 121.

¹³¹ Герберштейн С. Записки о Московии. – Москва, 1988. – С. 62.

¹³² Там же. – С. 291–292.

¹³³ Strzykowski M. Comentari della Moscovia [...]. – Venetia, 1550. – Р. 4.

¹³⁴ Ejusdem. Rerum Moscovitarum commentarij [...]. – Antverpiae, 1557. – Р. 5–5 v.

¹³⁵ Ejusdem. Moſcouia der Hauptſtat in Reiffen [...]. – Wien, 1557 (без пагінації).

¹³⁶ Ejusdem. Moscoviter wunderbare Historien [...]. – Basel, 1567. – Р. V.

¹³⁷ Ejusdem. Rerum Moscovitarum commentarij [...]. – Basileae, 1571. – Р. 5.

¹³⁸ Ejusdem. Comentari della Moscovia [...] // Delle navigationi et viaggi [...]. – Venetia, 1574. – V. 2. – Р. 140 v.

¹³⁹ Ejusdem. Rerum Moscovitarum commentarii // Rerum moscovitarum auctores varii. – Francofvrti, 1600. – Р. 4.

пізніших прикладів, у володінні певною маєтністю, населеним пунктом. Таке поселення існує і граничить із землями Будятич та Низкинич. Йдеться про с. Калусів, преіменоване у 1946 р. на Гряди.

Відомості про цей населений пункт сягають зламку XV–XVI ст. Власник села *“пан Михно Калусовский”* згаданий як свідок у грамоті князя Михайла Роговицького від 1475 р. на продаж села *Дажева*¹⁴⁰. У 1502 р. король Олександр підтвердив Маньку Калусовському власність на його села Винники, Калусів (Калусовъ) та Вербично¹⁴¹. За вироком урядових ревізорів 1545 р., Петру Калусовському заборонили стягувати мито в один гріш у Калусові¹⁴².

Отже, у вузькому географічному районі межиріччя Бугу та Луги, дещо південніше від столичного Володимира, знаходяться (дотикаючись своїми землями) декілька населених пунктів – Будятичі, Низкиничі, Калусів та Русовичі – назви яких засвідчують їх імовірну належність до родинних маєтностей діда Володимира Святославовича по матері, згаданого як *“Малко Любчанинъ”* або *“Kalufcza”* чи *“Kalufcza Malec”*.

На завершення привернемо увагу до ще однієї обставини, пов'язаної з іменем власника Будятич, відомого за грамотою, датованою 31 грудня 1450 р. У цьому році князь Свидригайло за вірну службу надав (чи, радше, підтвердив власність) Будятичі з іншими селами *“на Погорьї”* племіннику луцького старости Немирі Резановича¹⁴³. Цей Немиря Резанович (Разанович) разом з Козарином Резановичем згадані свідками у датованих 1446 та 1451 рр. листах великого князя Олександра Ольгердовича князю Михайлові Васильовичу на маєтності в Луцькому повіті¹⁴⁴.

Зв'язок Будятич з родиною Резановичів також є додатковим свідченням давньої належності цих земель родині Малуші та Добрині. Адже Добриня відомий не лише як *“Никитич”* (яке трактується як *“Низкинич”*)¹⁴⁵, а й як *“Резанович”*. Ім'я Добрині Резановича користувалося таким авторитетом, що в деяких літописах XV–XVI ст. його, разом з Олександром Поповичем, вважали учасником Липицької битви 1216 р. та навіть героєм, який загинув на Калці в 1223 р.¹⁴⁶ Свідчення про богатиря Добриню Резановича фігурують також у *“Сказанні о киевских богатырях, како ходили во Царьград...”*.

Найстарший список цієї літературної пам'ятки, який увів до наукового обігу Елпідіфор Барсов, датований 1642 р.¹⁴⁷ Описані в ній події відбуваються у Києві, де на службі у князя Володимира перебувають Ілля Муромець, Добриня Никитич та інші богатирі, перемога яких над богатирями царгородськими завершується договором та поверненням полонених. Сюжет має історичні риси та вводить читача в період русько-візантійських стосунків. Називаючи Добриню звично побатькові, творці *“Сказанія”* додали до його

¹⁴⁰ Archiwum... – S. 72. – Nr LXXVI.

¹⁴¹ Литовська метрика. – S. 95. – Nr 9.23.

¹⁴² Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. – Київ, 1990. – С. 64–70. – № 51.

¹⁴³ Archiwum... – S. 45–46. – Nr XLVIII.

¹⁴⁴ Литовська метрика. – С. 19–2. – № 5.4, 5.5.

¹⁴⁵ Членов А. По следам Добрыни. – Москва, 1986. – С. 83.

¹⁴⁶ Добрыня Никитич и Алеша Попович. – Москва, 1974. – С. 340–341.

¹⁴⁷ Барсов Е. В. Богатырское слово в списках начала XVII века (Приложение к 40 тому Записок Императорской академии наук). – Санктпетербург, 1881.

Будятичі, Русовичі, Низкиничі та Калусів на карті 2 пол. 19 століття. Фрагмент.
(Военно-топографическая карта Волынской губернии 1855–1877. Лист XXI-3)

характеристики ще й “Резанович”: “Говорит Добрыня Резанович: “Постой ты, Никита Карачевец! Ходил во Царь град?”¹⁴⁸; “Да говорит Добрыня Резанович: “... Ты, Никита, ходил в Царьград?”¹⁴⁹. У списках “Сказанія” XVIII ст. “Резанич” перетворюється на “Рязанич” або зникає зовсім. Уже відверто з Рязанню пов’язує його билина “Добриня та змії” зі збірника Кірши Данилова, датованого 80-ми роками XVIII ст. На цій підставі Добриню Никитича і вважають рязанським героєм, хоча власне рязанська традиція про це нічого не знає¹⁵⁰.

У світлі легендарних свідчень про брата Малуші Добриню, якого називали не лише Добринею Никитичем, а й Добринею Резановичем, документальні відомості XV ст. про рід волинських землян з родинним придомком “Резанович”, власників Будятич, набирають ваги додаткового переконливого аргументу низки доказів на користь ототожнення волинських Будятич з Будятиним селом, де народився князь Володимир Святославович.

***

Кожен з проаналізованих аргументів сам по собі є лише випадковим штрихом до історії Волині, проте в сукупності вони створюють виразну картину, що доводить зв’язок Будятич і їх околиць з родинними землями хрестителя Русі по материнській лінії та вводить межиріччя Бугу й Лути до загальнооруського контексту.

¹⁴⁸ Пушкирев Л. Н. Новый список “Сказания о киевских богатырях” // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы. – Москва; Ленинград, 1953. – С. 366.

¹⁴⁹ Малышев В. И. Новый список “Ска-

зания о киевских богатырях” // ТОДРЛ. – Москва; Ленинград, 1955. – С. 388.

¹⁵⁰ Смирнов Ю. И. Добрыня Рязанич // Народные культуры Русского Севера. Фольклорный этнический этноса. – Архангельск, 2004. – С. 65–85.

Окрім того, що населені пункти, згруповані навколо Будятич, можуть бути родовими маєтностями батька Малуші, її відіслання з Києва до Західної Волині обґрунтовується подіями початку 60-х років X ст. У 962 р. столицю змушений був покинути місійний єпископ Адалберт. Це сталося, найімовірніше, під тиском вороже настроєної язичницької громади. Княгиня Ольга вислала Малушу в регіон, прихильний до християнства, чи навіть частково християнізований, принаймні – не у відверто неприязне середовище, як у тогочасному Києві. Територія межиріччя Бугу та Луги в Західній Волині якнайкраще відповідала цій вимозі. Її історична географія та історія доводять це, як видається, цілком переконливо. До того ж, Малуша відбула до себе додому... Де у волинських Будятичах 1050 років тому і народився хреститель Русі.

Національний університет "Львівська Політехніка"